

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

М.Г.Давлетшин, Ш.Дустмухамедова,
М.Мавлонов, С.Туйчиева.

**ЁШ ДАВРЛАРИ ВА ПЕДАГОГИК
ПСИХОЛОГИЯ**
(ўқув методик қўлланма)

ТОШКЕНТ - 2004

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети илмий
кенгашининг 2003 йил 30 октябрдаги 3-сонли қарори
билан нашрга тавсия этилган.

Муаллифлар: психология фанлари доктори, профессор
М.Г.Давлетшин, психология фанлари номзодлари:
Ш.Дустмуҳамедова, М.Мавлонов, С.Туйчиевалар.

Масъул муҳаррир: психология фанлари доктори, профессор
М.Г.Давлетшин

Тақризчилар: психология фанлари доктори,
профессор В.М.Каримова,
психология фанлари доктори Р.И.Суннатов.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг
XIII йиллигига бағишланади.

Муқаддима

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини жаҳон миқёсида йил сайин барқарорлаштириб борар экан, унинг истиқболи бутунги авлоднинг, билимдон, маънавий жиҳатдан баркамол инсонлар булиб етишишига боғлиқдир. Бу ўринда инсон руҳияти қонунларини урганувчи психология фани алоҳида аҳамият касб этади. Инсонни жамиятимиз учун тўлақонли, фаол, баркамол шахс сифатида шакллантириш, самарадорлигини янада оширишда психология илми ва унинг амалиётда тўғри йўналишга эга булиши жуда муҳимдир.

Мазкур қўлланма айни шу тамойиллар замирида педагогика олий ўқув юртралида психология фанларини ўқитишнинг замонавий концепцияси (1999) ҳамда педагогика университетларининг «Психология» фани дастурлари асосида яратилган.

Маълумки, ёш давлари ва педагогик психология курси психология илмининг муҳим тармоғи сифатида, инсон психик жараёнларининг онтогенездаги психологик хусусиятларини ва одам шахсининг таълим-тарбия шароитида психик тараққиётининг ҳар бир даврига хос хусусиятларини урганувчи соҳадир.

Педагогик-психология - таълим ва тараққиётнинг ўзаро боғлиқлиги, таълимнинг тузилиши, ўқувчиларнинг ўқиш ва билиш фаолиятини шакллантириш ҳамда тарбия психологиясининг таълим-тарбия жараёнида ўқувчи шахсини баркамол инсон сифатида шакллантириш каби муҳим муаммоларни тадқиқ этади. Бунда, ўқув-тарбия жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари, замонавий таълим-тарбия назариясининг вазифалари, унинг этнопсихологик хусусиятлари ҳамда улар томонидан ёритилган шахс тараққиётини бошқариш имкониятлари ўрганилади.

Унинг муҳим вазифалари - талабаларда психологик-педагогик вазиятларни самарали режалаштира олишга, ақлий ва шахсий тараққиёт билимларини унумли эгаллашга, турли ёш давларида психик тараққиёт қонунларини тўғри англаб, психоташхис тадқиқотлар олиб боришга, ўқувчиларга индивидуал ёндаша билишга, бола психикаси тараққиётда турли нохуш ҳолатларнинг олдини ола билишга, ота-оналар, ўз ҳамкасблари ва болалар билан маданиятли муомалада бўлишга, психологик назокатни тўғри шакллантириш каби муаммоларини ижобий ҳал этишга қаратилган.

Ёш давлари ва педагогик психология курси умумий психология, фалсафа, педагогика, ёш физиологияси ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқдир. Уни урганиш жараёнида компьютер техникаси, ақлий тараққиёт тестлари ва бошқа усуллардан кенг фойдаланилади.

Мазкур методик қўлланма ижодий гуруҳ томонидан яратилган бўлиб, унда психология фанлари доктори, профессор М.Г.Давлатшин - X боб, психология фанлари номзоди Ш.Дустмуҳамедова - III, IV, V, VI, VII боблар, психология фанлари номзоди М.Мавлонов - I, II боблар, психология фанлари номзоди С.Тўйчиева - VII ва IX бобларни нашрга тайёрлашган.

Ушбу методик қўлланманинг ilk бор нашр этилаётганлиги боис, ижодий гуруҳ аъзолари мазкур қўлланма юзасидан ўзларининг таклиф ва мулоҳазаларини билдирган барча муштарийларга ўз миннатдорчилигини изҳор этиб, қуйидаги нашриётга йўллашганини истаб қолади:

Бизнинг манзилгоҳимиз: 700100, Тошкент,
Юсуф Хос Ҳожиб, 103.
Низомий номидаги ТДПУ,
Умумиуниверситет «Психология» кафедраси.

Ї БОБ: ЁШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

- 1.1. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари.
- 1.2. Комил инсон тарбияси – Шарқ мутафаккирларининг талқинида.
- 1.3. Фан сифатида ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати.
- 1.4. Ҳозирги замон ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг асосий вазифалари.

1.1. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари

Хуррият – бой маънавият ва руҳият илмидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланишни тақозо этмоқда. Мамлакатимиздаги мавжуд барча уқув юртлари таълим-тарбияни тўғри, илмий асосда ташкил этиш учун бу жараённинг ўзига хос психологик қонуниятларини, унинг механизмларини, шунингдек, фаол, мустақил ҳамда ижодий тафаккур жараёнини замонавий билимлар асосида таркиб топтиришнинг самарали усулларини билиши лозим бўлади. Бу борада, ёш даврлари психологияси ва педагогик психология – ҳозирги замон психология фанининг ривожланган соҳаларидан бўлиб, бу ўринда муҳим ўрин эгаллайди, зеро у инсон руҳий оламининг табияти ва унинг қонуниятларини ўрганувчи соҳадир.

Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанлари муштарак, бир-бирига узвий боғлиқдир, чунки уларнинг ҳар иккиси, битта, умумий жараёни – улгайиб бораётган инсоннинг психик фаолияти ҳамда унинг хулқ-атворини тадқиқ этади. Бироқ, шундай бўлса-да, бу икки фан психология илмининг мустақил соҳалари ҳисобланиб, уларнинг ҳар бири ўз предмети ва тадқиқот вазифаларига эгадир.

Ёш даврлари психологияси онтогенездаги турли ёш даврлари психик тараққиётининг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психологик хусусиятларини ўрганadi.

Онтогенез – (юнонча, ontos-мавжуд, жон, зот; genesis-келиш чиқиш, пайдо бўлиш) – индивиднинг пайдо бўлишидан умрининг охиригача психик ривожланиш жараёни.

Ёшнинг улгайиб бориши, психик жараёнларнинг инсон ривожланишидаги қонуниятлари, ундаги етакчи омилар ҳамда инсон ҳаёт йулининг турли босқичларида унинг шахсига хос хусусиятлар –

ёш даврлари психология фанининг тадқиқот *предмети* ҳисобланади. Маълумки, шахс таркиб топиш жараёнининг психологик қонуниятларини, унинг илмий асосларини мукамал билмай туриб, таълим ва тарбиянинг назарий ҳамда амалий масалаларини муваффақиятли ҳал этиб бўлмайди. Ёш даврлари психология фани бу борада ҳам ўз-ўзига тегишли масалаларни тор экспериментал равишда урганиш билангина чекланиб қолмай, балки ўз муаммоларини инсон ҳаёти ва фаолиятининг табиий шароитларида, болага бериладиган таълим ва тарбиянинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўрганса, янада муваффақиятли ривожланиши, табиийдир.

Табиат ва жамиятнинг қонунилари сингари камол топаётган инсон шахси ривожланишининг ҳам ўзига хос қонунилари мавжуд. Бу қонунар ёш даврлари психологияси фанининг турли тармоқларида урганилади, чунончи: болалар психологияси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси, ўсмирлар психологияси, ўспиринлар психологияси, катта ёшдаги кишилар психологияси ва қариялар (геронтопсихология) психологияси каби соҳалардир.

Ёш даврлари психологияси фанининг *назарий вазифалари* шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш даврдаги одамларда намоён бўладиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларининг ўзаро таъсири хусусиятларини урганишдан иборатдир.

Ёш даврлар психологияси фанининг *амалий вазифаларини* эса психик жараёнларнинг намоён бўлиши ва ривожланиши, шунингдек инсон шахси психологик хусусиятларининг таркиб топиши қонуниятларини урганишда қўлга кирган илмий далилларини таълим-тарбия соҳаларига тадбиқ этиш ташкил этади.

Бу борада, айниқса, педагогик психология бирмунча улкан ютуқларга эришди. Педагогик психологиянинг таълимни янги мазмунда жорий қилиш юзасидан сўнгги йилларда қўлга киритган ютуқлари бунинг яққол далили бўла олади. Маълумки кейинги ун йил мобайнида мамлакатимиздаги барча таълим тизимларида таълим ишларининг мазмуни тубдан ўзгарди. Таълимнинг экспериментал равишда текширилган янги усуллари (масалан, муаммоли интерфаол таълим методлари) кенг жорий қилинмоқда.

Педагогик психология – психология илмининг тармоғи сифатида, таълим ва тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини урганувчи фандир.

Болалар ва ёшларнинг мактабдаги ҳамда таълим-тарбия муассасаларидаги фаолият ва хатти-ҳаракатларининг психологик қонуниятларини урганувчи педагогик психология икки фанни, яъни психология ва педагогика фанларининг туташган жойидан урин эгаллагандир. Педагогик психологиянинг *предмети* мактабда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчиларда фаол,

мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини тадқиқ этишдир. Шунингдек, педагогик психология – таълим-тарбиянинг таъсири оқибатида ўқувчилар психикасида содир бўладиган ўзгаришларни, ўқув материалларининг ўқувчиларнинг ёш даврларига мос келишини, турли таълим методларининг психологик жиҳатдан самарадорлигини, дарсликлар, ўқув қуроли, асбоб-ускуналар ва мактаб ишларининг тартибига нисбатан бўлган психологик талаблар каби муаммоларни ҳам педагогик психология ўрганади.

Ҳозирги вақтда педагогик психологиянинг муҳим вазифаларидан бири – мактабдаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу ҳол янги таълим дастурига ўтиш муносабати билан боғлиқдир. Педагогик психология шу билан бирга ўқувчилар шахсининг таркиб топиш жараёнини турли тарбиявий тадбирларнинг ўқувчиларга курсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик асосларини тадқиқ этади.

Шунингдек, «Педагогик-психология» таълим ва тарбия жараёнининг ташкилотчиси бўлган – ўқитувчи шахсини, унинг педагогик фаолият хусусиятларини ҳам ўрганади. Бунда ўқитувчининг таълим-тарбия ишларидаги ютуқларни таъминловчи сифатларига ургу бериш билан бирга, унинг билим, кўникма, малака ва қобилиятларининг таркиб топиши ҳамда тараққиётининг психологик жараёнлари аниқланади.

Ёш даврлари психологияси ҳам педагогик психология сингари умумий психологик қонуниятларни ёритиб берадиган, психик жараёнларни, ҳолатларни ва шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини ўрганадиган умумий психологияга асосланади.

Шу боис, ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, у бошқа фанлар сингари тараққиётнинг умумий тамойилларига: олий нерв фаолияти ва психофизиология қонунларига, бу соҳада тўпланган илмий маълумотларга таяниб, инсон психикасининг кечиши, ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади.

1.2. Комил инсон тарбияси – Шарқ мутафаккирларининг талқинида

Ёш даврлар психологияси ва педагогик психология алоҳида предмет сифатида XIX асрнинг бошларида вужудга келган бўлишига қарамай, унинг мустақил фан сифатида ривожланиши ва қарор топиш йўли анча мураккаб кечгандир. Мазкур илмнинг ривожланишига турли дунёқарашлар ўртасида олиб борилган доимий кураш катта таъсир кўрсатган. Жамият тарихий тараққиётининг у ёки бу босқичида қандай дунёқараш устуворлигига қараб, текширишлар даражаси ва сифати, олинган натижаларни қандай изоҳлаш зарурлиги белгилаб берилган.

Ўтмишда аждодларимиз инсоннинг психологик қонуниятларини, муайян илмий йўналишда урганмаган бўлсалар-да, бироқ алломаларнинг қўлёзмаларида мазкур ҳолатларнинг намоён бўлиши, инсон камолоти борасидаги қимматли фикрлари ҳозиргача юксак аҳамият касб этади.

Жумладан, Абу Наср Форобий педагогика масалаларини ва улар билан боғлиқ бўлган психологик, физиологик муаммоларни ижобий ҳал этишда инсонни ҳар томонлама яхлит ва узаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат, деб айтади. Форобий мавжудотни билишда илм-фаннинг ролини ҳал этувчи омил деб билади, унингча инсон танаси, мияси, сезги органлари тугилишда мавжуд, лекин ақлий билими, маънавийлиги, руҳи, интеллектуал ва ахлоқий хислатлари, характери, дини, урф-одатлари, маълумоти ташқи муҳит, бошқа инсонлар ва шу қабила билан мулоқотда вужудга келади, инсон ўз фаолияти ёрдамида уларни эгаллайди, уларга эришади. Унинг ақли, фикри, руҳий юксалишининг энг етук маҳсули бўлади, деб таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний таълим ва тарбиянинг мақсади, вазифалари ва мавқеи, инсон, ёш авлоднинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари чин маънода инсонпарварлик ва инсоншунослик замирида яратилган. Билим ва тарбиянинг табиатга уйғунлик тамойилларини мутафаккирнинг барча асарларида кузатиш мумкин. У инсонни табиатнинг бир қисми деб таъкидлайди.

Беруний таълим жараёнининг табиатига чуқур кириб бориб, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосида қурилган ўқитиш табиатга уйғунлигини ўқтиради. Беруний педагогик ижодида инсон ва унинг бахт-саодати, таълим-тарбияси, камолоти бош масала бўлган.

Ўрта асрда яшаб, ижод этган донишманд, табобат илмининг доҳийси Абу Али ибн Сино инсон руҳияти, тана ва қалбнинг бирлиги, инсон организмнинг тузилиши, ундаги нерв фаолияти ва уларнинг тармоқланиши, ҳолатлари ҳақидаги қимматли маълумотлари ҳозирга қадар тиббиётнинг муҳим негизини ташкил этади.

Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг бош масалаларидан бири - комил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарларида энг комил, жамиятнинг уша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда у ўз тамойилларини изчил баён этади. «Қутадғу билиг» («Саодатта йўлловчи») асари таълим ва тарбия, маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора тадбирларини ўзида мужассамлаштирган, ахлоқ ва одобга доир маънавий манбадир.

Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хиранномаи Искандари», «Тухфатул аҳрор» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-ҳунар ўрганиш, инсон ижобий фазилатлари ҳақидаги фикрлари ифодаланган.

Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний», «Маҳбул қулуб» ва бошқа шу сингари асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, узгаларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик мезонлар ижтимоий адолатнинг қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида ёш авлоднинг баркамол инсон сифатида шаклланишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифратлиги, кишиларнинг камтарлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Навоий «Хамса»сининг ҳар бир достонида букилмас ирода, қатъиятлилик, итбат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий ҳаёт, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган. Шунингдек, бу борада Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек, Нақшбандий, Огаҳий сингари буюк шарқ мутафаккирларининг ёшлар тарбиясига, ўқитувчи, тарбиячининг жамиятдан ўрни, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт, кишилараро муносабатларга доир қарашлари уларнинг асарларида раво ва ихчам баён этилганлигини таъкидлаш мумкин.

1.3. Фан сифатида ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати

Ёш авлоднинг таълим ва тарбия билан боғлиқ психологик муаммолари йирик олимлар, файласуф ва ёзувчиларини ҳам мунтазам жалб этиб келган. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII-XVIII диний-ахлоқий таълимотлар замирида ёритилгандир. Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ турли асарларда шаклланиб келган. В.Н.Татишев, А.Н.Радишев, Н.И.Новиков ва бошқаларнинг асарларидаги дастлабки қарашлари ҳам психик тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, психик ривожланишдаги тафовутлар билан йўғрилгандир.

Рус тарихчиси В.Н.Татишевнинг «Фанлар ва билим юрталарининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларнинг аҳамияти, тил ва нутқнинг мавқеи, ёш даврларининг хусусиятлари билан боғлиқлиги кўрсатилган.

- А.Н.Радишев биринчилар қатори бола психик тараққиётини табиий-илмий йўсинда асослаб беришга уринди. Унинг «Петербургдан Москвага саёҳат» китоби бу борада педагогик-психологик асарлар сирасидан муносиб ўрин эгаллайди. Ёзувчининг фикрича, инсон ташқи муҳит ҳақидаги таассуротларини сезгилар орқали идрок этади, шу йўсинда унинг тафаккури, улғайиб шаклланади.

Н.И.Новиков башарият фаровонлигини кўзлаб, ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг тарғибот этиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбияламоқ зарур деб айтади. Унинг асарларида

инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанаик алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Россияда ёш давлари психологияси ва педагогик психология фанининг ривожланиш тарихида К.Д.Ушинскийнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича психология фанининг асосий вазифаси тарбиянинг мақсадини аниқлашга, таълим-тарбия натижаларини тўғри баҳолашга, шулар асосида янги метод ва усуллар яратишга, педагогик тажрибани таҳлил қилиш ва умумлаштиришда муҳим ўрин тутаяди деб айтади. К.Д.Ушинскийнинг «*Инсон тарбия предмети*» асарида педагогик таъсир жараёни ҳисобланган инсоннинг психологик хусусиятлари, унинг ўзига хос томонлари ўз аксини топган.

Шунингдек, Россияда илмий психологияни ривожлантиришда Н.Ф.Каптерев, Н.А.Сикорский, А.П.Нечаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, П.П.Блонский сингари олимлар бу борада ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар.

Таъкидлаш жоизки, айниқса, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, М.Я.Басовлар томонидан яратилган янги илмий назариялар, чунончи психиканинг маданий-тарихий ривожланиш ва тараққиётнинг ўзаро муносабат назарияси, психик тараққиётда фаолиятнинг мавқеи сингари илмий-назарий қарашлари ҳозирги кун ёш давлар психологияси ва педагогик психология фанининг таянч тушунчаларидандир.

Ўтган асрнинг ўрталарида вужудга келган турли назариялар, қарашлар, ўқув фаолияти ва таълимнинг талқинлари (Д.Н.Богоявленский, Н.А.Менчинская, П.Я.Гальперин, З.И.Калмикова, Н.Ф.Тализина, Д.Б.Эльконин В.В.Давидов, Л.В.Занков, Л.Н.Ланда, А.А.Глузгинская, Н.В.Кузьмина ва бошқалар) нафақат педагогик тажрибани, балки психология фанининг бу тармоғини илмий-амалий бойитишга асос бўлди.

Айниқса, сўнги йилларда ўқув материални ўзлаштиришнинг механизмлари (С.Л.Рубинштейн, Н.Кабанова-Меллер, Л.Б.Ительсон); хотира ҳақида (П.И.Зинченко, А.А.Смирнов, В.Я.Ляудяс); тафаккур (Н.Ф.Шемякин, А.М.Матюшкин); *идрок* (Ю.Б.Гиппенрейтер); болаларда нутқнинг ривожланиши (М.И.Лисина, А.А.Венгер); шахснинг ривожланиши (Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, В.С.Мухина); мулоқот ва нутқ (В.А.Артемов, А.А.Леонтьев, В.А.Кан-Калик); психик ривожланишнинг давлари (П.П.Блонский, А.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.В.Петровский); ўқувчиларнинг ақлий фаолияти ва истеъдод муаммолари (А.А.Бодалев, Н.С.Лейтес, Н.Д.Левитов, В.А.Крутецкий) га бағишланган қатор илмий тадқиқотлар бу фanning янада ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқда.

XIX аср охири ва XX аср бошларида ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда инсон психологик хусусиятлари билан боғлиқ тажрибаларга асосланган илмий назария ва йўналишлар вужудга

келди. Одам психик табиатини турлича талқин қилинишига қарамай, бу назариялар маълум даражада ёш даврлар психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишига туртки бўлдилар. Бу борада Э.Мейерман, С.Холл, К.Бюлер, Э.Клапаред, Э.Дюркгейм, П.Жане, Ж.Пиаже, А.Валлон, Дж.Брунер ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин.

Олмон психологи Э.Мейерман боланинг мактаб даврида унинг руҳи ва танасида кечаётган ўзгаришларни тулиқ билмай туриб, унга буйруқ ёки таъйиқ ўтказиб бўлмайди, деб таъкидлайди. Унинг фикрича экспериментал педагогиканинг мақсади айни шу муаммоларга қаратилмоғи даркор.

Америкалик психолог-олим С.Холл ҳар қандай бола узининг индивидуал тараққиётида филогенезни онтогенезда такрорлайди, шу боис болаларга ибтидоий инстинктларни оғриқсиз, енгил кечиши учун қулай имкониятлар яратиб бериш зарур деб айтади. С.Холл ўз тажрибалари асосида бой ашъвий далиллар тўплаб, бола ҳақида психологик, физиологик ҳамда педагогик билимларнинг комплекс дастурини яратиш гоёсини олга суради.

*Филогенез-(юнонча, **phyle**– қабила, **genesis** – келиб чиқиш, пайдо бўлиш)- муайян тирик мавжудот турининг ерда ҳаёт бошланганидан кейинги эволюцион тараққиёт жараёни.*

Швейцариялик психолог Э.Клапаред «Бола психологияси ва экспериментал педагогика» асарида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурининг хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятлари, ухшашлик ва тафовутнинг бола онгида содир этилиши тўғрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э.Дюркгейм, улғайиш - кишиларнинг ҳис-туйғуларни ўзлаштириши эканлигини, шу боис, идрок қилинган тасаввурлар боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, боланинг тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятли бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай урин тутишини ўқиради.

Яна бир француз психологи П.Жаненинг фикрига кўра, инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидаги турли алоқалар тизимининг шаклланиши, инсоннинг улғайишини белгилайди. У алоқа сифатида хатти-ҳаракатни тушунади, бу эса кишининг атроф-муҳитга шахсий муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П.Жаненинг таъкидлашича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорлигидаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривожланишнинг муҳим тамойили ҳисобланади.

Америкалик психолог Дж.Брунер шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида ўзаро алоқа мавжудлигини таъкидлаб, инсоннинг

камолот сари интилиши билим олиш самарадорлигини оширса, уқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашувини жадаллаштиради, деб уқтиради.

Шунингдек, Ж.Пиаже, Э.Торндайк, Дж.Уотсон, Ф.Галгтон, А.Бине, А.Анастаси, Т.Симонлар ҳам бола психик тараққиётида таълимнинг мавқеини, уларнинг ақлий хусусиятларини, дастурли таълим, куникма ва малакаларнинг аҳамиятини, машқларнинг урнини илмий-амалий асослаб беришда муҳим урин эгаллайдилар. Бу таълимотлар ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ҳам ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим муаммоларига доир қатор илмий-амалий тадқиқотлар психолог олимлар томонидан олиб борилмоқда.

Республикаimizдаги етакчи олийгоҳларнинг кафедра ва лабораторияларида ёш даврлари ва таълим тарбиянинг психологик хусусиятлари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш юқори малакали мутахассислар томонидан махсус техникалар билан жиҳозланган шароитларда илмий-тадқиқот ишлари самарали йулга қуйилган.

Мазкур муаммоларнинг ечими ҳозирги замон фанининг методологик тамойиллари асосида, яқин ва узоқ хорижий мамлакатларида бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг ютуқлари ва гоёлари ҳақидаги маълумотларга эга бўлган ҳолда ўзининг муносиб урнини эгаллаб бормоқда. Бу борада Т.Қориниёзий, С.Ражабов; П.И.Иванов, М.Воҳидов, М.Г.Давлетшин, Э.Ғозиев, Р.Гайнутдинов, Б.Қодиров, Р.И.Суннатова, А.Жабборов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин. Жумладан, ўқувчиларнинг техник қобилиятлари, ўқув мотивлари, замонавий мактаб ўқувчисининг психологик қиёфаси М.Г.Давлетшин ва унинг издошлари А.Жабборов, Ф.И.Ҳайдаров, М.М.Мавлоновлар томонидан, тафаккур ва таълимни бошқариш муаммоси Э.Ғ.Ғозиевнинг ташаббусида, истеъдодли ўқувчилар ва касб танлаш муаммоси Б.Р.Қодиров раҳбарлигида, болаларнинг ақлий фаолият муаммоси Р.И.Суннатовалар томонидан самарали олиб борилмоқда.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида унга таъсир кўрсатиб келган барча назариялар, илмий ва амалий маълумотлар, йўналишлар ҳозирги кунга қадар ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда ва фаннинг истиқболида муҳим илмий-назарий манба ҳисобланиб қолиши, табиийдир.

1.4. Ҳозирги замон ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг асосий вазифалари

Ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фани ҳам психология илмининг бошқа соҳалари сингари ўзининг илмий-тадқиқот методларига эга. Психологик қонуниятларни муайян режа

асосида олиб бориладиган текширишлар туфайлигина холисона аниқлик киритиш мумкин. Психологик тадқиқотлар жараёнини қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. **Муаммонини қўйишти.** Ҳар қандай илмий-текшириш ишлари каби, психологияда олиб бориладиган илмий текшириш ишлари ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муаммони аниқлашдан, шунингдек бу муаммо фанда қанчалик ёритилганлигини аниқлаш мақсадида мазкур мавзуга оид илмий ва махсус адабиётларни таҳлил қилишдан бошланади.

2. **Тадқиқот методикасини танлаш.** Психологик тадқиқотлар турли методлар (бу методлар ҳақида қуйида батафсил фикр юритилади) билан олиб борилади. Текширишларнинг муваффақиятли чиқиши кўп жиҳатдан методни тўғри танлашга боғлиқ бўлади.

3. **Маълумотларни тўшлаш.** Тўпланган маълумотлар урганилаётган муаммога мос бўлиши ёки уларни тўплаш мақсадга мувофиқ равишда олиб борилиши зарур. Илмий маълумотларга бўлган асосий талаблар - бу уларнинг холисона, тула ва изчил бўлишидир. Тўпланган маълумотлар урганилаётган муаммони ҳар жиҳатдан тавсифлаб бериши керак.

4. **Маълумотларни қайта ишлаш.** Тўпланган маълумотларни математик ва мантиқий жиҳатдан ишлаб чиқиш умумийликни, хусусийликни топиш ва уларни тасодифий маълумотлардан ажратиш имконини беради. Бунда тўпланган маълумотларнинг ўртача миқдори (арифметик, квадрат ва ҳоказо), процентлари аниқланади, сонларга оид маълумотлар жадвалларга жойлаштирилади, график, диаграмма ва чизмаларда ўз аксини топади. Мураккаб мутаносибликдаги маълумотларни топишда эса вариацион статистика методлари қўлланилади.

5. **Қонуниятларнинг ифодаланиши.** Бу тадқиқотнинг бирмунча мураккаб ва масъулиятли босқичи ҳисобланади. Чунки, бу босқичда маълумотларнинг моҳиятига қанчалик чуқур тушунилганлиги, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб, босқич маълумотидан ҳар турли хулоса чиқариш мумкин. Кўпинча чиқарилган хулосалар тахминий характерга эга бўлиб, кейинги текширишлар, аниқлашлар учун асос бўлади.

6. **Қонуниятни амалда қўллаш.** Аниқланган қонуниятлар маълум бир амалиёт соҳасида қўлланилади. Амалда қўллаш аниқланган қонуниятнинг туғрилигига батамом ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Кўпинча ўқитувчилар ўз амалий фаолиятларида шахсий кузатишлари ва бошқаларнинг тажрибаларини умумийлаштирадilar. Бироқ, бундай умумлаштиришлар илмий жиҳатдан етарли асосланган бўлмайди, яъни, муҳим аниқлиги ва теранлиги билан ажралиб турмайди.

Метод - (кўнунча, methods-тадқиқот, текшириш)- билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллари йиғиндиси.

Тажрибада қўлланиладиган методлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. **Кузатиш методи.** Кишининг ҳар кунги психик фаолиятини одатдаги ҳаёт ва шароитларида таҳлил қилишдан иборатдир.

Ёш даврлар психологияси ва педагогик психологияда бу методнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ўзини-ўзи) кузатиш турлари мавжуд. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади:

- а) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади;
- б) кузатиладиган объект танланади;
- в) синалувчининг ёши, жинси ҳақида маълумотлар туланади;
- г) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади;
- д) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади;
- е) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда) амалга оширилиши тавсия этилади;
- ё) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа) тайинланади;
- ж) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик, суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеоманитофон ва бошқалар) тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, нутқ фаолияти ва ҳоказолари урганилади. Аммо, ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, маънавий хотира ва ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди.

2. **Эксперимент методи.** Сунъий ҳосил қилинган психологик шароитда намоён бўлувчи психик фаолиятни таҳлил қилишдан иборатдир. Экспериментатор ёки тажриба ўтказувчи психик фаолиятнинг ўзига керакли ҳодисасини махсус тарзда ҳосил қилади ҳамда унинг намоён бўлиш шарти ва характерини белгилайди. Тажриба методи ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади.

Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланилади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А.Ф.Лазурский яратган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчиларнинг иш қобилиятлари, ўзаро муносабатларини, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини урганишда синалувчиларнинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши лозим.

Лаборатория (клиника) методи кўпинча индивидуал (баъзида гуруҳ ёки жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсаткичли ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Ҳозир инсон психикаси

ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари, қурилмалар, мосламалар мавжуд. Кўпинча электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория методи ёрдамида диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, ҳайдовчи, оператор, электронлар) ва кутилмаган тасодифий вазиятлар (ҳалокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилиши) нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий зўриқиш, жиддийлик, тажанглик содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

3. Психологик-педагогик эксперимент – ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини табиий шароитда махсус усуллар ёрдамида ўрганишдир.

Мазкур эксперимент ўқувчиларни махсус уюштирилган таълим шароитида мақсадга мувофиқ улардан ўзгаришларни кузатишни тақозо этади. Бу эксперимент аниқловчи ва таркиб топтирувчи босқичлардан иборат бўлиб, махсус уюштирилган таълим таркиб топтирувчи эксперимент жараёнида олиб борилади. У қуйидаги тузилишга эга: экспериментатор ёки тадқиқот олиб борувчи, синалувчилар, фараз, режа, йўл-йўриқ, тажрибанинг бир-бирига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган, узгарувчан, назорат қилинадиган ва қилинмайдиган қисмлардан иборат. Экспериментал тадқиқотнинг асосий босқичлари: фаразни илгари суриш, методикани танлаш, экспериментни режалаштириш, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш, таҳлил этиш ва изоҳлашдан иборатдир.

4. Анкета методи. Кишилар психикасини оммавий сўроқ асосида ўрганиш демакдир. Бу метод ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ҳодисаларнинг муносабатлари ўрганилади. Анкета одатда уч турда ўтказилади.

Уларнинг **биринчи** тури англашилган мотивларни аниқлашга мулкаланган саволлардан тузилади.

Иккинчи турида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади.

Учинчи турдаги анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Тарқатилган анкеталар йиғиштирилади ва электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисобланади, атрофлича миқдорий таҳлил қилинади, сунгра тадқиқотга яқун ясалиб, илмий ва амалий йўсинда хулосалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бой

маълумотлар тўплаш имконини беради. Бироқ унда олинadиган маълумотлар доимо холисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бундай камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи саволларни пухта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

5. *Сўхбат методи* эркин, нутқий муносабат туфайли олинган киши психик фаолиятининг хулосасини текшириш демақдир. Бу метод ёрдамида инсон психикасини урганишда сўхбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, якка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, урганилаётган нарса билан узвий боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сўхбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни урганишдир. Сўхбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, билим савияси, эътиқоди, дунёқарashi, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади.

6. *Тест методи*. Тест - инглизча «*синаш*», «*текшириш*» деган маънони англатади. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ, мисол ёки жумбоқлар тест деб аталади. Тест, айниқса, одамнинг қандай касб эгалаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, тўшланган маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қила билишига боғлиқдир.

1905 йил француз психологлари А.Бине ва А.Симонлар инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини улчаш имконияти борлиги гоясини олга сурганидан кейин психологияда тест методи қўлланила бошланди.

Ҳозирги замон нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг, Кеттел, Векслер, Айзенк, Анастаси, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсликларда берилган билим ва малака даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий ривожланиш даражасини улчашга мўлжалланган), шахс тестлари (инсон иродаси, эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси ва хулқини баҳолашга йўналтирилган диагностика усуллардан иборатдир), шахс «лойиҳаси» (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб, шахс хусусиятининг «лойиҳаси» ишлаб чиқилади) киради.

7. *Биографик (таржимаи ҳол) методи*. Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар биографик метод орқали урганилади. Бу борада

кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавлалар, ҳужжатли фильмлар, тақризлар ўрганилаётган шахс ҳақида тўла тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишда ёрдам беради.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

8. Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади. Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятида ким билан бирга қатнашиши сўралади. Тадқиқотнинг социометрик методи шароитга мувофиқлаштирилган кичик гуруҳлардаги шахслараро муносабатни ўлчаш усули ҳисобланади. Бу усулда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларининг ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Мактабгача тарбия муассасалари мактабдаги ўқувчилар жамоаси, меҳнат лагерлари, олий мактаблар, меҳнат жамолари ва турли муассасаларнинг ходимлари ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари, динамикаси, шахслараро зиддиятларнинг сабаби шу метод ёрдамида ўрганилади. Умуман олганда, социометрия методидан турли ёшдаги, икки хил жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги психологик қонуниятларни тадбиқ этишда унумли фойдаланиш мумкин.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Абу Наср Форобийнинг «Бахт-саодатга эришув» асарини мутолаа қилинг ва аломанинг қуйидаги қарашларини ёзма баён этинг:

а) инсоний камолотга эришувда ақлий билишнинг аҳамияти.

б) иродавий фазилатларни шакллантириш ва одатга айлантиришда инсон қудрати, таълим ва тарбиянинг кучи ҳақида.

в) ёшларнинг касб-ҳунар ва иш-тажрибани эгаллаши тўғрисида.

2. Ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанининг вужудга келиш сабабларини кўрсатинг.

3. Турли даврларда психик ривожланиш ҳақидаги талқинларнинг моҳиятини ёритиб беринг.

4. Фаннинг предмети, назарий ва амалий вазифалари нималардан иборат? Унинг истиқболи ҳақида нима дея оласиз?

5. Ёш даврлар психологияси ва педагогик психологияда тадқиқотларни ташкил этиш ва илмий методлари ҳақида маълумот беринг.

II БОБ. ПСИХИК РИВОЖЛАНИШ ВА ТАЪЛИМ

- 2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар.
- 2.2. Психик тараққиёт ва таълимнинг узаро муносабати.
- 2.3. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психологияда ёш даврларини табақалаш муаммолари.

2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар

Психик ривожланиш ва бу ўзгаришларга сабаб бўладиган кучлар ўртасидаги муносабат қонунларини ўрганиш – ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим ва долзарб муаммоларидан биридир.

Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Инсон – биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, тугма равишда ташкил топган хусусиятлари (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларининг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъекти ва ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида унинг хулқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Хуш, одам психикаси ва хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган бу хусусиятларни нималар сирасига киритиш мумкин? Инсон психикасининг табиати биологикми ёки инқилобий характерга эгами?

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан гоёвий характерга эга. Шу боис, бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим *биогенетик концепция*, назария бўлса, иккинчи оқим *социогенетик концепция*дир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи *биогенетик оқим* XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Бола психик хусусиятларининг тугма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл билан азалдан белгиланиб, инсон

организмига жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди. Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр ҳолда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай, бу оқим намоёндалари инсон шахси ва унинг барча хусусиятлари «**ички қонунлар**» асосида, яъни наслий хусусиятлар негизда майдонга келадиган нарса, биологик омилларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот, инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуқтаси) тақдир томонидан белгиланиб қўйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига мослаштириш, уларнинг ақлий истеъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда таҳсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Торндайк ўқувчиларнинг «**табiiй кучлари**» ва «**туғма майлар**»ини психик ривожланишнинг етакчи омили қилиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири - иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюлер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи - инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса миқдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намоёндаси сифатида шахснинг фаоллигини, уни ҳаракатга келтирувчи кучларни қўйидаги тарзда тушунтиришга интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тариқасидаги авлод-аждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ инстинктив майллар жамиятда худди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни, жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли «**комплекслар**»га бирлашадилар, гуё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби айти шу «**комплекслар**»нинг

намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очикдан-очик биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин.

Бундай таълимотлардан, хусусан дин ҳомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири ана шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган яна бир таълимот - *социогенетик концепция* - қобилиятларнинг тараққиётини, фақат, теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу йўналиш ўз замонаси учун илгор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельций таълимотидан бошланган. К.Гельцийнинг таълимотида кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун тугилишдан оқ мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар. Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ, фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг психик, руҳий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намояндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг гоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки, XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Уша пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмади.

Социогенетик концепция намояндалари инсоннинг бутун тараққиёти, шу жумладан, шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши, асосан, тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Бу таълимотта кўра инсон биологик тур сифатида тугилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк дунёга келган янги чақалоқ боланинг руҳини «*топ-тоза тахтага*» ухшатади. Унинг фикрича, боланинг «*топ-тоза тахта*» тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, ўзгалар билан мулоқот жараёнида оладиган ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди.

Ҳар иккала йуналишнинг намояндалари, ўз манфаатларининг ташқи жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хусусиятларини ё наслий, биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этадилар.

Маълумки, одам шахс сифатида мунтазам, қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён бўлади. Агарда ҳайвонлар теварак-атрофдаги ташқи муҳитта пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теварак-атрофдаги ташқи муҳитта фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради.

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлди-ки, одамдаги тугма, ирсий механизмлари унинг психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян рол ўйнайди. Фақат, бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола ана шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.

2.2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати

Психология фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишини асосан учта омилнинг таъсирига боғлиқлигини далиллар асосида изоҳлаб беради. Улардан,

- **биринчиси** - инсон тугилиб вояга етадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири;

- **иккинчиси** - одамга узоқ муддат давомида мунтазам тарзда бериладиган таълим-тарбиянинг таъсири;

- **учинчиси** - одамга тугма равишда, тайёр ҳолда бериладиган наслий хусусиятларнинг таъсиридир.

Маълумки, ҳар бир одам ўзига хос, бошқаларда айнан такрорланмайдиган ижтимоий муҳитда, аниқ ижтимоий муносабатларда, яъни оила, жамоа ва жамиятда, одамлар орасида яшаб улғаяди, шаклланади.

Бу ижтимоий муносабатларга одам жамият аъзоси сифатида, маълум синфнинг, у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг намояндаси сифатида ва ниҳоят, ташкил қилинганлик ва уюшқоқлик даражаси турлича бўлган муайян жамоаларнинг фаол аъзоси сифатида қатнашади.

Шахснинг моҳияти ўз табиати жиҳатидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдаги барча психик хусусиятлари, ижодий фаоллигининг ривожланиш манбалари унинг теварак-атрофдаги ижтимоий муҳитда, жамиятдадир. Инсон шахси сабабий боғлиқликда бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Мана шу маънода

шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатда юзага келадиган ижтимоий тажрибани эгаллаш жараёнидан иборатдир. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари, ахлоқий фазилатлари, характери, иродавий сифатлари, қизиқишлари, эътиқод ва дунёқараши таркиб топади.

Муҳит, маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия, азалдан берилган, генетик жиҳатдан қатъий белгиланган ниманидир намоён қилиш учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтиради.

Бу борада, *биринчидан*, одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай, балки фаол мавжудотдир. Шу боис ташқи ҳаёт шароити; ташқи таъсир инсон психикасини белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан бўлган узаро таъсири орқали, унинг муҳитдаги фаолияти орқали белгиланади. Шу сабабли муҳитнинг таъсири ҳақида эмас, балки одамнинг теvarак-атрофдаги муҳит билан фаол узаро таъсири ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, психиканинг ривожланиши пировард натижада ташқи шароитларга, ташқи таъсиротларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланишини бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди. Бу шароитлар ҳамда вазиятлар ҳамisha одамнинг ҳаётий тажрибаси, унинг шахси, индивидуал психологик хусусиятлари ва психик қиёфаси орқали таъсир қилади.

Учинчидан, одам фаол мавжудот сифатида ўзи ҳам онгли равишда ўз шахсини ўзгартириши, яъни ўзи-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиши мумкин. Лекин, бу жараён атроф-муҳитдан ажралган ҳолда эмас, балки муҳит билан мослашган ҳолда ва муҳит билан узаро муносабатда содир бўлади.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб шуни айтиш мумкинки, одамнинг (боланинг, ўқувчининг) ижтимоий ташкил топган ва фаол фаолияти унинг психик ривожланишининг асоси, воситаси ҳамда шартдир.

Ўз-ўзидан маълумки, одамнинг психик ривожланиши учун табиий, биологик имкониятлар ниҳоятда зарурдир. Инсон психик хусусиятлари меъёрида таркиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилиш, инсон мияси ва нерв системаси булиши шарт. Бу табиий хусусиятлар психик ривожланишни ҳаракатта келтирувчи кучлар, омиллар эмас, балки фақат дастлабки шароитлардир, холос.

Табиий хусусиятлар тараққиётни ҳаракатта келтирувчи куч эмаслигига қарамай, инсон психик тараққиётига таъсир кўрсатади.

Биринчидан, табиий хусусиятлар психик хусусиятлар тараққиётининг турли йулларини ва усулларини белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзига шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир меъёрдаги бола дадил ёки кўрқоқ, иродали ёки иродасиз, меҳнатсевар ёки ялқов, интизомли ёки интизомсиз бўлиб туғилмайди. Агарда тарбия тўғри ташкил қилинса, нерв системасининг исталган типи асосида

характернинг барча ижтимоий қимматли хислатларини шакллантириш мумкин. Масалан, сабот-матонат ва ўз-ўзини тута билиш хислатини нерв системасининг типи шиддатли булган болаларда ҳам, ёки нерв системасининг типи вазмин булган болаларда ҳам тарбиялаш мумкин ва тарбияласа бўлади. Бироқ биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи ҳолдагиларни тарбиялашга қараганда қийинроқ бўлади. Ҳар иккала ҳолда керакли сифатларни тарбиялаш йўллари ва усуллари ҳам турлича бўлади.

Иккинчидан, табиий хусусиятлар одамнинг бирор соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин. Масалан, қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар мавжуд. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолиятни эгаллаш имконияти жиҳатидан устун туришади. Баъзида эса аксинча, бирор-бир фаолият турини эгаллаш имконияти жиҳатидан эса улардан ортда қолишлари мумкин. Мана шу маънода олганда одамлар ўз қобилиятларини баравар ривожлантириш имкониятига эга эмаслар. Гарчи табиий куртаклар ўқувчиларнинг психик ривожланиши учун маълум аҳамиятга эга бўлса ҳам (шу сабабли, масалан, таълим жараёнида айрим ўқувчилардан бошқа ўқувчиларга нисбатан кўпроқ зўр бериш талаб қилинади, айрим ўқувчига ўқитувчи кўпроқ куч сарфлайди, эътибор беради ва кўпроқ вақт ажратади), бу куртакларнинг ўзи психик тараққиётда ҳал қилувчи рол ўйнамайди.

Турли йўналишга эга булган психологлар, бир томондан таълим ва тарбия, иккинчи томондан эса ривожланиш ўртасидаги узаро муносабати муаммосини кенг доирада муҳокама қилмоқдалар.

Ривожланиш деганда, одатда ҳодисаларнинг ҳар икки тури тушунилади ва бу тушунчалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир: 1) миянинг биологик, органик етилиши, унинг анатомик-физиологик тузилиши жиҳатидан етилиши; 2) психик (ақлий) ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига хос ақлий етилиш сифатидаги психик ривожланиши. ўз-ўзидан маълумки, ақлий ривожланиш мия тузилишининг биологик ечилиши билан боғлиқдир ва бу хусусият таълим-тарбия ишларида, албатта, ҳисобга олиниши лозим, чунки таълим миянинг органик жиҳатдан етилишини инкор эта олмайди. Бироқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишини муҳитта, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг қатъий биологик қонунлари асосида содир бўлади, деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли машқ, мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишига ёрдам беради.

Бу жараёнда таълим қандай мавқега эга? Таълим ривожланишга нисбатан етакчи вазифани бажарадимиз ёки аксинча? Бу муаммонинг ҳал қилиниши таълим жараёнининг мазмуни ва методикасини, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунини белгилаб беради.

Бу борада немис психологи В.Штерн: таълим психик ривожланишнинг орқасидан боради ва унга мослашади, деган

фикрни олга сурган эди. Бу фикрга қарама-қарши рус психологи Л.С.Виготский боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчилик роли бор, деган қондани биринчи булиб илгари сурди ва уни: таълим ривожланишдан олдинда боради ва уни ўз орқасидан эргаштириб олиб боради, деб аниқ ифодалаб беради. Юқорида баён қилинган биринчи фикрга мувофиқ таълим фақат ривожланиш томонидан эришилган нарсалардан фойдаланади. Шунинг учун ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига аралашмаслик, унга ҳалақит бермаслик, балки таълим учун имконият етилгунча чидам билан пассив кутиб туриш керак.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг назарияси ҳам айни шу гоғлар билан йўғрилгандир.

Ж.Пиаженинг фикрича, боланинг ақлий усиши узининг ички қонунлари асосида ривожлана бориб, сифат жиҳатдан ўзига хос бир қатор генетик босқичларни босиб ўтади. Таълим - бу ақлий етилиш жараёнига фақат бир қадар тезлатишга ёки секинлаштиришга қобилдир, лекин у ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига ҳеч қандай жиддий таъсир кўрсата олмайди. Демак, таълим ривожланиш қонунларига бўйсунуши керак. Масала, болада мантиқий тафаккур етилмай туриб, уни мантиқий фикр юритишга ўргатиш фойдасиздир. Таълимнинг турли босқичлари боланинг тегишли психологик имкониятлари пишиб етиладиган муайян ёшидан қатъий назар боғлиқлиги ана шундан келиб чиқади.

Таъкидлаш жоизки, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса узаро бир-бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит туғилганда таълим мантиқий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин, таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қондаларини, албатта, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлса-да, бироқ чексиз эмас. Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуқтаи-назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёнидир, деб таъкидлайди. У олга сурган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «*табiiий*» шаклини бевосита қайта қўрган ҳолда, турли аломатлар билан аввал ташқи, сўнг ички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган «*психик тараққиётнинг энг яқин зонаси*» тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти

катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади. Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қонданинг яққол мазмунини тушуниш учун имконият яратади.

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айна бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: «*Бола тараққиётини ҳеч маҳал мактаб таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас*», - деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йўналишдаги психологларни ҳам у қаттиқ танқид қилади. П.П.Блонский таълимнинг бола тараққиётдаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри мактаб дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва узининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог-олимлардан В.В.Давидов, П.Я.Гальперин, Д.Б.Эльконин, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинская, Э.Г.Гозиевлар ўз тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади.

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатта келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир.

Боланинг психик ривожланишини ҳаракатта келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар боланинг, психик ривожланишини бевосита ҳаракатта келтирувчи кучлар, таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва руҳий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги зиддиятлар киради.

Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчида мустақил иродавий фаолиятга нисбатан булган тайёрлик билан хатти-ҳаракатларнинг мавжуд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир. Усмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан булган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида,

шунингдек, узининг жамоадаги реал мавқеи тўғрисидаги ички кечинмаси уртасида; катта одамлар ҳаётида тўла ҳуқуқли аъзо сифатида қатнашиши эҳтиёжи билан бунга уз имкониятларининг мос келмаслиги уртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бирмунча юқори даражадаги психик фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижанда бола психик ривожланишнинг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади - зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни тугдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади, тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф микдор ўзгаришлари жараёнидан, яъни қандайдир психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат бўлиб қолмай, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари борлигини қайд этиб кўрсатмоқдалар. Бироқ муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг узига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятта ва тарбияга боғлиқдир. Мана шундай умумий қонуниятларга биринчи навбатда *психик ривожланишнинг нотекислиги* киради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, функциялари ва хусусиятлари ривожланишнинг битта даражасида тўхтаб турмайди. Боланинг айрим ёш давларида психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиш учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. *У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай шароитлар булган ана шундай ёш давлари сензитив давлар деб аталади.* (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев). Бундай сензитивлик даврининг мавжудлигига миянинг органик жиҳатдан етилиш қонунияти ҳам, айрим психик жараёнлар ва хусусиятлар ҳам, ҳаётини тажриба ҳам сабаб бўлади.

Шундай қилиб, боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланиши - мураккаб тараққиёт жараёнидир.

2.3. Ёш давлари психологияси ва педагогик психологияда ёш давларини табақалаш муаммолари

Психология фанида ёш давларини табақалаш бўйича турлича усуллар мавжуддир. Бу инсон шахсини тадқиқ қилишга турли нуқтаи-назардан ёндашуви ва мазкур муаммонинг моҳиятини турлича ёритади.

Маълумки, ҳар бир давр узининг муҳим ҳаётини шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, узига хос қарама-қаршиликлари, психикасининг сифат хусусиятлари ва психик жиҳатдан характерли

янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр узидан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида шаклланиши ва ўз навбатида, узидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу уринда психологияда мавжуд ёш даврларини табақалаш назарияларига ургу бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари ҳамда унинг даврлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий вазифалари, мослашиш ва кункиқидан иборат бўлиб, бу унинг доимий вазифалар туркумини ташкил этади.

Муаллиф, бола ақл-идрокини қуйидаги психик ривожланиш даврларига таснифлайди: 1) сенсомотор интеллекти - туғилгандан 2 ёшгача; 2) операциягача тафаккур даври - 2 ёшдан 7 ёшгача; 3) аниқ операциялар даври - 7, 8 ёшдан - 11, 12 ёшгача; 4) расмий операциялар даври.

Француз психологи А.Валлон эса ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади: 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври; 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан 6 ойликгача; 3) ҳис-туйғу даври (эмоционал) - 6 ойликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан - 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан - 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиришлик даври - 12 ёшдан - 18 ёшгача.

Рус психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингарй йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи ортиб борди, шу боис ёш даврларини таснифлаш муаммоси ўзининг келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги вақтда ёш даврларини табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таяниб, ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади;

1. Чақалоқлик даври инқирози.
2. Гудаклик даври - 2 ойликдан 1 ёшгача. Бир ёшдаги инқироз.
3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - 3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - 7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача - 13 ёшдаги инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача, 17 ёшдаги инқироз.

Л.С.Виготский узининг ёш даврларини табақалаш назариясини илмий асослаб, таърифлаб бера олган. Олим энг муҳим психик янгиланишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятта молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ, бу мулоҳазаларда анча мунозарали, баҳсли уринлар ҳам мавжуд. Умуман Л.С.Виготскийнинг ёш даврларини табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятта эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар тўғрисидаги мулоҳазали ва олға сурган гоялари ҳозирги куннинг талабларига мосдир.

Д.Б.Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А.Н.Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида бирор фаолиятнинг устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли, назариянинг асосий моҳиятини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

1. Гудаклик даври - туғилгандан 1 ёшгача - етакчи фаолият - бевосита эмоционал мулоқот;
2. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - етакчи фаолият - предметлар билан нозик ҳаракатлар қилиш;
3. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - роли уйинлар;
4. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 10 ёшгача - ўқиш;
5. Кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан 15 ёшгача - шахснинг интим (дилкаш, самимий) мулоқот;
6. Катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик даври - 16 ёшдан 17 ёшгача; - етакчи фаолият - ўқиш, касб танлаш даври.

Д.Б.Эльконин таснифини кўпчилик психологлар томонидан эътироф этилса-да, бироқ унинг бирмунча мунозарали томонлари мавжуд. Умуман Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса ёш даврлари психологиясида муҳим ўрин тутаяди.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси А.А.Люблинская инсон камолотини ёш даврларга ажратишда фаолият нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидаги даврларни атрофлича ифодалайди:

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан бир ойликкача;
2. Кичик мактабгача давр - 1 ойликдан 3 ёшгача;
3. Мактабгача тарбиядан аввалги давр - 1 ёшдан 3 ёшгача;
4. Мактабгача тарбия даври - 3 ёшдан 7 ёшгача;
5. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11, 12 ёшгача;
6. Ўрта мактаб ёши даври (ўспирин) - 13 ёшдан 15 ёшгача;
7. Катта мактаб ёши даври - 15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилгандан 10 кунликкача);
2. Гудаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);
3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);

4. Богчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);
5. Богча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);
6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача);
7. Усмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);
8. Илк успирилик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).

Юқоридаги ҳар иккала тасниф пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганлигидан қатъий назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади.

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етулик, қариллик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги замон психологиясининг йирик вакили А.В.Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, шахснинг шаклланишини қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) - туғилганидан 3 ёшгача.
2. Богча даври - 3 ёшдан 7 ёшгача.
3. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11 ёшгача.
4. Ўрта мактаб ёши (усмирлик) даври - 11 ёшдан 15 ёшгача.
5. Юқори синф ўқувчиси (илк успирилик) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг таснифи мукамал бўлса-да, камолотнинг оралиқ босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қондаларга мувофиқми ёки аксинча, қандай бўлишдан қатъий назар, ҳар иккала йўналишнинг ҳам оралиқ жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Маълумки, ҳар бир ёш давр, ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади, буларга: оилада ва мактабда бола ҳолатининг узгариши, таълим ва тарбия шакллариининг узгариши ҳамда боланинг янги фаолият турлари, организмдаги айрим хусусиятларнинг етилиши сингари жараёнларни киритиш мумкин.

Ҳозирги замон психологиясида ёш даврларини шу нуқтаи назардан табақалаш мақсадга мувофиқдир:

1. Илк болалик даври - туғилгандан 3 ёшгача;
2. Богча даври - 3 ёшдан 6, 7 ёшгача;
3. Кичик мактаб ёши даври - 6, 7 ёшдан 10, 11 ёшгача;
4. Ўрта мактаб ёши (усмирлик даври) - 10, 11 ёшдан 14, 15 ёшгача;
5. Илк успирилик (коллеж ва лицей ўқувчилари)- 14, 15 ёшдан 17, 18 ёшгача.

Умуман, психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта, илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда улар онтогенетик

қонуниятларни ёритишга катта ҳисса қушиб, унинг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Бироқ, шундай бўлсада, ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назариясини яратиш зарурияти мавжуддир.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Психик тараққиётнинг омиллари, шартлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақида маълумот беринг?
2. Психик тараққиёт ва таълимнинг узаро муносабати дейилганда нимани тушунасиз?
3. Психик тараққиётнинг қонуниятлари нималардан иборат?
4. Етакчи фаолият дейилганда нимани тушунасиз?
5. Ёш давларини таснифлаб беринг?
6. Ёш давларини табақалаш ҳақидаги турли назариялар ҳақида маълумот беринг?

III БОБ. ГУДАКЛИК ВА ИЛК БОЛАЛИК ДАВРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

- 3.1. Гудаклик даврида психик ривожланиш.
- 3.2. Илк болалик даврида психик тараққиёт.
- 3.3. 1-3 ёшли болаларнинг ақлий ривожланиши.
- 3.4. Илк болалик даврида шахснинг ривожланиши.

3.1. Гудаклик даврида психик ривожланиш

Гудаклик даври боланинг туғилганидан бир ёшларигача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу даврда бола ташқи муҳитга мослашиши учун маълум даражада етилган нерв тизими билан туғилади. Гудаклик даври инсон ҳаётидаги органик эҳтиёжларни (кислородга, овқатга, иссиқ ёки совуққа) қондиришга нисбатан йуналтирилган хатти-ҳаракатларнинг тугма, инстинктив шакллари соф ҳолда кузатиладиган ягона давр ҳисобланади. Инсонга хос бўлган хатти-ҳаракатлар, янги тажрибаларни эгаллаш учун беқиёс имкониятларнинг борлиги гудаклик ёшидаги болаларнинг асосий хусусиятларидир. Агар органик эҳтиёжлар етарли даражада қондириб борилса, улар ўзларининг асосий бўлиш аҳамиятини йўқотади: тўғри ташкил этилган кун тартиби, режим ва тарбия натижасида бола психик ривожланиши учун асос бўладиган таассуротларга, ҳаракатга, мулоқотга нисбатан янги турдаги эҳтиёжлар туркуми юзага келади. Бола туғилишининг биринчи ҳафтасиданоқ унинг кўриш ва эшитиш сезгилари жадал суратда ривожланади. Бола ҳаракатланаётган нарсени кузата бошлайди. У турли овозларга, жумладан, катталарнинг товушларига эътибор бера бошлайди. Янги туғилган чақалоқнинг мия оғирлиги катталар миясининг 1/4 қисмига тўғри келади, нерв ҳужайраларнинг сони эса худди катталарники каби бўлиб, лекин улар етарли даражада ривожланмаган бўлади.

Илк гудаклик даври - бу боланинг ҳимоясиз, кам ҳаракат, ҳаракат ҳолатидан жуда жадал равишда ривожланадиган, қувноқ болага айланиш давридир. У қисқа вақт ичида катталар билан муносабат ўрнатади, предметларни ушлашга ва улардан фойдаланишга урганади. У атроф оламдаги нарсаларни кузатади, предметларни қўли билан ушлаб, уларни қандайлигини билишга интилади, товушларга эътибор беради ва предметлар ёрдамида шу товушларни ўзи яратишга ҳаракат қилади. У ўз онаси ва бошқа яқинлари билан эмоционал муносабатга киришади. Гудак ёшидаги бола ҳам жисмонан, ҳам психик, ҳам ижтимоий жиҳатдан жуда тез ривожланади. Жуда қисқа вақт ичида атрофидаги ҳодисаларга жуда кам реакцияси бўлган боладан, фаол, тез илғайдиган, ҳаракатчан ёрдамга чақира оладиган, катталарнинг яқин келишидан қувонадиган болага айланади.

Гудаклик давридаги боланинг ҳаёти тўлиқ катталар билан ҳамкорликдаги эмоционал муносабат билан боғлиқ бўлиб, бола

кайфиятининг яхши булишига тўғридан-тўғри таъсир курсатади. 4-5 ойлигидан бошлаб, бола ўз яқинларини бегоналардан ажрата бошлайди. Катталар билан эмоционал муносабат шу ёшдаги болаларнинг асосий етакчи фаолияти булиб, бола психик тараққиётининг асоси булиб ҳисобланади. Катталарнинг доимий равишда бола билан бирга бўлиши, унга нисбатан диққатнинг қаратилишига одатланиши, унинг ўйинчоқларга нисбатан қизиқишининг сусайишига олиб келиши мумкин. Тарбиянинг тўғри олиб борилиши боланинг катталар билан бўладиган муомала-муносабатини предметлар, ўйинчоқлар билан муносабатининг алмашинишига олиб келади. Катталар ёрдами билан бажариладиган барча хатти-ҳаракатлари боланинг келгуси психик ривожини учун асос бўлади. Катталарнинг болага нисбатан эмоционал муносабати, уларнинг гапларига боланинг ўз диққатини қаратиш, жавоб қайтаришга ҳаракат қилиши, баъзи сўзларни ёдида сақлаб қолиб, эмоция билдириши, диққат, хотира, нутқ ва бошқа билиш жараёнларининг ривожланишига замин бўлади. Икки ойлик даврдан бошлаб болада оддий рангларни ажратиш, 3-4 ойлигидан бошлаб, эса предметларнинг шаклини ажратиш лаёқати юзага кела бошлайди.

Гўдак бола 2 ойлик вақтидан бошлаб, ўз онасининг юзини ва овозини узгаларниқидан ажрата бошлайди. 2-3 ойликдан бошлаб эса, онасининг табассуми ва кулгусига табассум ва турли ҳаракатлар билан жавоб қайтаради.

3-4 ойлигидан бошлаб, болалар яқинларига ўз ҳаракатлари билан куриш, эшитиш ёки гапиришни хоҳлаётганлигини курсатадилар. 8 ойлигидан бошлаб эса, бола ўзгача муҳит ва бегоналар қўлига тушса, ўз хавотирини йиғиси орқали намоён этади. Бу хавотир 14-18 ойлигида аста-секинлик билан камая бошлайди.

2-3 ойлик болаларда юзага келадиган нарсаларни ушлай олиш ҳаракатларининг шаклланиши уларда предметларнинг шакли ва ҳажмини идрок қилишларини ривожланишига олиб келади. Бир ёшга етган болада атроф муҳитни билишга қизиқиши ва ривожланаётган билиш фаоллиги кузга ташланади.

3.2. Илк болалик даврида психик тараққиёт

Илк болалик даври: Гўдаклик даврдан сўнг ривожланишнинг янги босқичи илк болалик (1-3 ёш) даври бошланади. Илк болалик даври бола ҳаётидаги энг аҳамиятга молик, унинг келажақдаги психологик ривожланишини белгилаб берувчи - муҳим давр ҳисобланади. Бу даврдаги ривожланишнинг асосини боланинг тўғри юриши, мулоқотта киришиши ва предметли фаолиятни эгаллаш хусусиятлари ташкил этади. Тикка ва тўғри юра олиш имкони болани, доимий равишда янги маълумотларни эгаллашга замин бўлади. Бу ёшдаги болалар ўз хатти-ҳаракатлари билан жуда фаол ва катталар билан мулоқотта киришишга интилувчан бўладилар. 1-3

ёшдаги бола шаклланишда психик ривожланишнинг ута аҳамиятлилигини инобатта олган ҳолда, айрим психологлар (Р.Заззо) инсон тутилганидан то етуқлик давригача бўлган психик ривожланишининг тахминан урталари, 3 ёшга тўғри келади, деган мулоҳазани билдирадilar. Бу ёшдан бошлаб, болалар предметларни ўрганиш оламига қадам қўядилар. У энди катталар билан нутқ орқали муомала-муносабатда бўла олади ва содда ахлоқ қоидаларига амал қила бошладилар. Катталар билан бўладиган мулоқоти туфайли бола атроф ҳаёт ҳақида кўпроқ маълумот олади. Нутқ - бу ёшларда нафақат мулоқот, балки бола тафаккурининг ривожланиши ва ўзини-ўзи, шунингдек, билиш жараёнларини бошқариш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Илк давридаги болаларнинг етакчи фаолият тури - предметларни ўрганиш ҳисобланади. Гўдақлик давридаги болаларга нисбатан, илк болалик давридаги болалар атроф муҳитдаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан кўпроқ қизиқиш билан қарайдилар. Агар, гўдақ бола қўлига ушлаган нарсани оддий ҳаракатлар билан кузатса, 2-3 ёшдаги бола шу предмет қисмларини диққат билан урганганидан сўнггина, ўз амалий фаолиятида ишлата бошлайди. Болани дастлаб, айти шу предметларнинг қўлланиш вазифаси, моҳияти қизиқтириб, у ўз саволига жавоб олиш мақсадида кўпинча катталарга «*Бу нима?*» деган савол билан мурожаат қиладилар. 3 ёшлар арафасида предметларнинг вазифаларини тула ўзлаштирган болалар, ўз ўйинларида, шу предметлардан мақсадсиз фойдаланиб қолмай, балки уларни ўз вазифаларига кўра ишлатадилар ҳам. Боланинг нутқи у 1,5 ёшга қадар еттунгача бирмунча секинлик билан ривожланади. Бу давр ичида у 30-40 та сўздан, то 100 тагача сўзни ўзлаштиради, лекин уларни амалиётда жуда кам қўллайди. 1,5 ёшдан бошлаб эса, унинг нутқи жадал ривожлана бошлайди. Энди бола предметларнинг номларини айтишларини сўрабгина қолмай, балки бу сўзларни ўзи талаффуз этишга ҳам ҳаракат қилади. Нутқининг ривожланиш даражаси жадаллашади. 2 ёшларнинг охирларига бориб, бола 300 тагача, 3 ёшларнинг охирларига бориб эса, 500 дан то 1500 тагача сўзни ўз нутқида ишлата олади. Шунингдек, сўзларни ҳам аниқ талаффуз этиб, жумлаларни тўғри туза оладилар.

3.3. 1-3 ёшли болаларнинг ақлий ривожланиши

Шуни алоҳида кўрсатиш жоизки, 1,6 - 3 ёшлар нутқининг ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади. Бу давр ақлий ривожланишнинг асосини, идрок ва тафаккур ҳаракатларининг янги кўринишларини ташкил этади. 1 ёшли бола предметларни изчил, системали равишда куриб чиқа олмайди. У асосан предметнинг қандайдир бир кўзга ташланиб турадиган белгисиз уз этиборини қаратади ва предметларни шу белгиларига кўра танийди. Кейинчалик янги идрок ҳаракатларининг эгалланиши боланинг предметли

ҳаракатларини бажаришдан куз билан чамалаб, ҳаракат қилишига утишда намоён бўлади, энди у предметнинг бўлақларини ушлаб кўрмасдан, балки чамалаб идрок эта олади. 2,5-3 ёшли бола катталарнинг кўрсатган намунаси, ранги, шакли ва катталигига кура, айнан шундай предметларни чамалаб, идрок этган қолда тўғри топа олади. Болалар аввал шаклига, сўнгра катталигига ва ундан кейингина рангига қараб ажрата оладилар. Бу жараёнда бола бир хил хусусиятга эга бўлган жуда кўп предметлар мавжудлигини тушуна бошлайди. Лекин, бола расм чизишни бошлагани даврида предметларнинг рангини эътиборга олмайди ва ўзига ёқадиган ранглардан фойдаланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича 2,5-3 ёшли бола 5-6 та шаклни (доира, квадрат, учбурчак, тўғрибурчак, кўпбурчак) ва 8 хил рангни (қизил, қовоқ сариқ, сариқ, яшил, кўк, сиёҳранг, оқ, қора) идрок этиши мумкин. Ранг ва шаклларнинг мақсадга мувофиқ ишлатилиши жиҳатидан турли хил нарсаларда турлича намоён бўлиши сабабли, бу ёшдаги болалар уларни идрок этганлари билан уларнинг номларини аниқ билишлари ва ўз нутқларида ишлата олишлари бирмунча қийинроқ. Катталарнинг бу ёшдаги болалардан ана шу ранг ва шаклларни эслаб қолишини талаб этишлари бирмунча нотўғридир, бунинг учун мос давр 4-5 ёшлар ҳисобланади.

Бола 3 ёшигача ўзлаштирган сўзлар асосан предмет ва ҳаракатларнинг номларини билдиради. Номлар асосан унинг вазифасини англатади, бунда предмет ёки ҳаракатнинг ташқи кўриниши ўзгарса ҳам унинг номи ўзгармайди. Шунинг учун ҳам бола предметларнинг номларини ишлатилишини функцияларига боғлаган ҳолда тез ўзлаштиради.

Илк болалик даврининг бошларига келиб, болада биринчи тафаккур операциялари юзага келади. Буни бола бирор предметни олишга ҳаракат қила олганидан сўнг, уни синчиклаб ўрганишида кўришимиз мумкин. Уларнинг тафаккурлари, асосан, кўргазмали – ҳаракатли бўлиб, у атроф оламдаги турли боғлиқликларни ўрганишга хизмат қилади. Узидан узоқроқ турган коптокни бирон-бир узунроқ нарса билан итариб юбориш мумкинлигини кўрган бола, энди мустақил равишда диван тагига кириб кетган коптокни таёқча ёрдамида олиш мумкинлигини тафаккур эта олади. Бу даврдаги болалар тафаккурида умумлаштириш катта ўрин тутаяди. Умумлаштиришда нутқ муҳим аҳамият касб этади. Масалан, соат дейилиши билан бола қўл соатини ёки девордаги осма соатни ҳам тушуниши мумкин. Лекин, улар турлича бўлганлиги боис, уларда умумийликни топиш бола учун бирмунча қийинроқ ҳисобланиб, бу борада фикрлаш ёрдамга келади ва умумлаштиришни ташкил этади.

2-3 ёшли болалар маълум бир предметларнинг ўрнига уларнинг ўрнини босиши мумкин деб ҳисоблаган бошқа нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Масалан, ўйин жараёнида бола чўпни қошиқ ёки термометр ўрнида, ёғочдан ясалган кроват ёки машина ўрнида фойдаланиши мумкин. Бир предметни бошқаси ўрнида қўллаш

мумкинлигини англаш, бола учун атроф-оламни билиш, урганишидаги аҳамиятли бурилиш ҳисобланади ва у дастлабки тасаввурларини юзага келтиради. Бу ёшдаги болалар энди, аста-секинлик билан катталар айтиб бераётган эртақ, воқеа ёки ҳикояларни, шунингдек расмда чизилган нарсаларни тасаввур эта оладилар. Эртақларни эшитиш жараёнида бола эртақ каҳрамонларини кимгадир ўхшатишга ҳаракат қилади, баъзида эса у ўзи мустақил эртақ ёки ҳикояларни тўқий олиши ҳам мумкин. Илк болалик даврида хотира билишдаги асосий функция ҳисобланиб, у билишнинг барча кўринишларини ривожланишида иштирок этади. Бу даврда боланинг хотираси жадал ривожланади. Боланинг ҳаётий тажрибаларни улаштиришида дастлаб ҳаракатли, эмоционал ва образли хотира иштирок этади. Бу борада ҳаракатли ва эмоционал хотира устунлик қилади. Хотира бу ёшда асосан ихтиёрсиз бўлади. Бу даврдаги болаларга кўп китоб ўқиб бериш натижасида улар эртақ ва шеър ва ҳикояларни эслаб қоладилар, лекин бундай эслаб қолиш боланинг умумий ақлий ривожланишидан ҳам, хотирасининг индивидуал хусусиятидан ҳам далолат бермайди. Бу илк болалик давридаги болаларнинг барчасига хос бўлган нерв системасининг умумий эгилувчанлиги натижасидир. ўзи ва атроф ҳаёти ҳақидаги воқеа ва ҳодисаларда кетма-кетлик борлиги учун ҳам уларни ҳали тўлиқ равишда хотирасида сақлаб қола олмайди.

3.4. Илк болалик даврида болалар шахсининг ривожланиши

Бу даврдаги болалар асосан ўз хатти-ҳаракатларини ўйлаб ўтирмайдилар чунки хатти-ҳаракатлар уларнинг хоҳиш ва ҳиссиётлари асосида бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг хатти-ҳаракатлари жуда ўзгарувчан бўлади. Масалан, боланинг йиғлаши ҳамда йиғидан тўхташи жуда тез ўзгаради. Илк даврда болада ўз яқинларига: онаси, отаси, буви-бувалари, тарбиячисига нисбатан муҳаббат шаклланади. Илк болалик даврида бу муҳаббат бошқа шаклга ўтади. Энди бола ўз яқинларидан мақтов олишга ҳаракат қилади. Ота-оналар томонидан боланинг хатти-ҳаракатлари ва шахсий хусусиятларига берадиган ижобий эмоционал баҳолари уларда уларнинг лаёқат ва имкониятларига нисбатан ишончини шакллантиради. У ўз ота-онасига ниҳоятда қаттиқ боғланган бўлиб, интизомли ва итоаткор бўлади. Ана шу боғлиқлик сабабли боланинг асосий эҳтиёжлари қондирилади, хавотирлиги камаёди. Онаси ёнида бўлган болалар кўпроқ ҳаракат қиладилар ва атроф муҳитни урганишга интиладилар. Бу даврда бола ўз исмини жуда яхши улаштиради. Бола доимо ўз исмини ҳимоя қилади, уни бошқа исм билан чақиришларига норозилик билдиради. Катталарнинг бола билан қиладиган муомала-муносабати унинг ўзини алоҳида шахс сифатида англашини бошланишга имконият беради. Бу жараён аста-

секинлик билан амалга ошади. Катталарнинг бола билан қандай муомала қилишларига қараб унинг уз «*Мен*»ини англай бошлаши бирмунча аввалроқ ёки кечроқ юзага келиши мумкин. 3 ёшли бола ўзини, уз хоҳиш ва эҳтиёжларини қондириши мумкин бўлган манба деб билади ва бу унинг «*Менга беринг*», «*Кутаринг*», «*Мен ҳам бораман*» каби талабларида кўринади. Уч ёшли болалар ўзларини ўзгалар билан таққослай бошлайдилар, бунинг натижасида болаларда уз-ўзини баҳолаш вужудга келади. Шу даврдан бошлаб болаларда мустақил бўлиш эҳтиёжи юзага келади ва бу уларнинг «*Ўзим қиламан*» қабилдаги сўзларида намоён бўлади.

3 ёшдаги кризис: 3 ёшга келиб бола ўзини катталар билан таққослай бошлайди ва катталар қилиши мумкин бўлган (ҳуқуқи бўлган), улар бажара оладиган ҳаракатларни бажаришга интилади. «*Мен катта бўлсам машина ҳайдайман*», «*Мен сизга катта торт олиб келаман*», «*Менинг юзта қутирчоғим бўлади*» каби хоҳишларини уз тили билан ифодалайди ва у келаси замонда гапирса ҳам ўзининг барча хоҳишларини шу бугун амалга оширишга ҳаракат қилади. Кўпинча бундай хислат қатъийлик ва қайсарлик билан намоён бўлади. Бу қайсарлик асосан катталарга билдирилган салбий хатти-ҳаракат бўлади. Бола ўзини мустақил ҳаракат қила олишини англаган вақтдан бошлаб, унда «*Ўзим қиламан*» бошланади ва бу яна қайсарлик ва ўжарлик тарзида кўринади. 3 ёшдаги кризис бола шахсининг маълум бир даражада ривожланганлиги ва катталар бажарадиган хатти-ҳаракатларни қила олмаётганлигини англаш натижаси ҳисобланади. Кризис даврида юзага келадиган хусусиятлар ирода, лаёқат ва бошқа хусусиятлар уни шахс бўлиб шаклланишига тайёрлайди.

Уч ёшгача бўлган болаларнинг психик ривожланишидаги асосий янги ўзгаришлар

Ёш даврлари	Билиши	Ҳаракати	Мулоқоти
3 ёш	Нутқнинг шаклланиши. Образли тафаккурнинг дастлабки нишонлари. Атроф муҳитдан ўзини ажратиши. қатъийликни англаши	Қул предметли ҳаракатларнинг ривожланганлиги. ўз хатти-ҳаракатларини иродавий бошқаришнинг кўринишлари	Ўз-ўзини англашни юзага келиши. Дастлабки ахлоқий қоидаларни эгаллаши
2 ёш	Фаол нутқни тушуниши ва ўзида юзага келиши	Қул ва оёқ функцияларининг аниқ	Характер асосларини шаклланиши

		Белгиланиши	
1 ёш	Нутқни тушунишнинг дастлабки белгилари	Мустақил ҳолда тик туриш ва юриш	Нутқни қўллашнинг дастлабки белгилари
10 ойлик			Боглиқлик реакциясини юзага келиши, бегона муҳит ва бегоналар орасида хавотирлик
8 ойлик	Сенсамотор интеллектнинг юзага келиши	Таяниб юриши	Жест, мимика ва пантомимика ёрдамида новербал мулоқоти
7 ойлик		Ёрдам билан туриши	
5 ойлик		Ёрдам билан утириши	
3 ойлик	Қуриш қобилиятининг шаклланиши	Ен томонига угирилиши	Онанинг жилмайишига жавоб қайтариши
2 ҳафта	Онанинг товушини бошқа товушлардан фарқлаши		
1 ҳафта	Ҳаракатларни кузатиши		

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Гудаклик даври, унинг тугма хусусиятлари ва ривожланишининг узига хос хусусиятлари.
2. Илк болалик давридаги мулоқотнинг психик жиҳатлари.
3. Илк болалик давридаги асосий фаолият тури.
4. Ёшдаги кризис: унинг сабаблари ва намоён бўлиши.
5. Илк болалик даврида шахс шаклланишининг психологик асослари

IV БОБ. МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

- 4.1. Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти.
- 4.2. Боғча ёшдаги болалар уйинининг психологик хусусиятлари.
- 4.3. Боғча ёшдаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши.
- 4.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг шаклланиши.
- 4.5. Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги.

4.1. Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти

Онтогенезда 3 дан 7 ёшгача бўлган давр боғча ёши даври ҳисобланади. Мактабгача ёшдаги болалар психологиясида жуда тез сифат ўзгаришлари бўлишини инobatта олган ҳолда 3 даврга (3-4 ёш) кичик мактабгача даври (4-5 ёш) кичик боғча ёши ўрта мактабгача давр (ўрта боғча ёши) 6-7 ёш ва катта мактабгача давр катта боғча ёшиларга ажратиш мумкин. Бола ривожланиш жараёнида кишилик авлоди томонидан яратилган предмет ва ҳодисалар олами билан муносабатга киришади. Бола инсоният қўлга киритган барча ютуқларни фаол равишда ўзлаштириб, эгаллаб боради. Бунда предметлар одамани, улар ёрдамида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни, тиани, одамлар орасидаги муносабатларни эгаллаб олиши, фаолият мотивларининг ривожланиши, қобилиятларнинг ўсиб бориши, катта ёшли кишиларнинг бевосита ёрдамида амалга оширилиб борилаётган керак. Асосан, шу даврдан бошлаб боланинг мустақил фаолияти кучая бошлайди. Боғча ёшдаги болаларга бериладиган тарбия, уларнинг мураккаб ҳаракатларини ўзлаштириш, элементар гигиена, маданий ва меҳнат малакаларини шакллантириш, нутқини ривожлантириш ҳамда ижтимоий ахлоқ ва эстетик дидининг дастлабки куртакларини ҳосил қилиш давридир.

Машҳур рус педагоги Лесгафтнинг фикрича, инсоннинг боғча ёшдаги даври шундай бир босқички, бу даврда болаларда характер ҳислатларининг намуналари шаклланиб, ахлоқий характернинг асослари юзага келади.

Боғча ёшдаги болаларнинг кўзга ташланиб турувчи хусусиятларидан бири, уларнинг ҳаракатчанлиги ва тақлидчанлигидир. Бола табиатининг асосий қонунини шундай ифодалаш мумкин: бола узлуксиз фаолият курсатишни талаб қилади, лекин у фаолият натижасидан эмас, балки фаолиятнинг бир хиллиги ва сурункаллигидан толиқади.

Катталар ва тенгдошлари билан бўлган муносабат орқали бола ахлоқ меъёрлари, кишиларни англаши, шунингдек, ижобий ва салбий муносабатлар билан таниша бошлайди. Боғча ёшдаги бола энди ўз гавдасини яхши бошқара олади. Унинг ҳаракати мувофиқлаштирилган ҳолда бўлади. Бу даврда боланинг нутқи жадал ривожлана бошлайди. У янгиликларни эгаллашга нисбатан ўзи

билганларини мустақкамлашга эҳтиёж сезади. ўзи билган эртагини қайта-қайта эшитиш ва бундан зерикмаслик, шу даврдаги болаларга хос хусусиятдир.

Богча ёшидаги болаларнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари жадал равишда ортиб боради. Бу аввало кенг доирага чиқиш эҳтиёжи, муносабатда бўлиш, ўйнаш эҳтиёжларининг мавжудлигидир. Богча ёшидаги болалар нутқни бир мунча тула ўзлаштирганлари ва ҳаддан ташқари ҳаракатчанликлари туфайли уларда ўзларига яқин булган катта одамлар ва тенгдошлари билан муносабатда бўлиш эҳтиёжи туғилади. Улар тор доирадан кенгроқ доирадаги муносабатларга интила бошлайдилар. Улар энди қўни-қўшниларнинг болалари билан ҳам жамоа бўлиб ўйнашга ҳаракат қиладилар.

Ҳамма нарсани билиб олишга булган эҳтиёж кучаяди. Богча ёшидаги бола табиатига хос булган кучли эҳтиёжлардан яна бири, унинг ҳар нарсани янгилик сифатида кўриб, уни ҳар томонлама билиб олишга интилишидир.

Богча ёшидаги болалар ҳаётида ва уларнинг психик жиҳатидан ўсишида қизиқишнинг роли каттадир. қизиқиш худди эҳтиёж каби, боланинг бирор фаолиятга ундовчи омиллардан биридир. Шунинг учун ҳам қизиқишни билиш жараёни билан боғлиқ булган мураккаб психик ҳодиса деса бўлади.

Боланинг камол топишида қизиқишнинг аҳамияти шундаки, бола қизиққан нарсасини мумкин қадар чуқурроқ билишига интилади ва зорқ вақт давомида қизиққан нарсаси билан шугулланишдан зерикмайди. Бу эса уз навбатида боланинг диққати ҳамда иродаси каби муҳим хислатларни ўстиришга ва мустақкамлашига ёрдам беради.

4.2. Богча ёшидаги болалар ўйинининг психологик хусусиятлари

Мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти ўйиндир. Богча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолиятлари масаласи асрлар давомида жуда кўп олимларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Богча ёшидаги болалар ўзларининг ўйин фаолиятларида илдам қадамлар билан олға қараб бораётган сермазмун ҳаётимизнинг ҳамма томонларини акс эттиришга интиладилар.

Маълумки, боланинг ёши улгайиб, мустақил ҳаракат қилиш имконияти ошган сари, унинг атрофидаги нарса ва ҳодисалар бўйича дунёқараши кенгайиб боради.

Богча ёшидаги бола атрофидаги нарсалар дунёсини билиш жараёнида шу нарсалар билан бевосита амалий муносабатда бўлишга интилади. Бу ўринда шу нарса характерлики, бола билишга ташналигидан атрофдаги ўзининг ҳадди сигадиған нарсалари билангина эмас, балки катталар учун мансуб булган, ўзининг кучи ҳам етмайдиган, ҳадди сигмайдиган нарсалар билан ҳам амалий

муносабатда бўлишга интилади. Масалан: бола автомашинани ёки трамвайни узи ҳайдагиси, ростакам отта миниб юргиси, учувчи бўлиб, самолётда учгиси ва ростакам милиционер бўлгиси келади. Табиийки бола ўзидаги бундай эҳтиёжларнинг биронтасини ҳам ҳақиқий йўл билан қондира олмайди. Бу ўринда савол тўғилади. Болаларнинг тибора ортиб бораётган турли эҳтиёжлари билан уларнинг тор имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршилик қандай йўл билан ҳал қилинади? Бу қарама-қаршилик фақатгина биргина фаолият орқали, яъни, боланинг ўйин фаолияти орқалигина ҳал қилиниши мумкин. Буни қуйидагича изоҳлаб бериш мумкин:

- **биринчидан**, болаларнинг ўйин фаолияти қандайдир моддий маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолият эмас. Шунинг учун болаларни ўйинга ундовчи сабаб (мотив) келиб чиқадиган натижа билан эмас, балки шу ўйин жараёнидаги турли ҳаракатларнинг мазмунига боғлиқдир;

- **иккинчидан** эса, болалар ўйин жараёнида ўз ихтиёрларидаги нарсаларни, ўзларини қизиқтирган, аммо катталаргагина мансуб бўлган нарсаларга айлантириб, хоҳлаганларича эркин фаолиятда бўладилар. Болаларнинг ўйин фаолиятлари уларнинг жисмоний ва психик жиҳатдан гармоник равишда ривожланиши учун бирдан-бир воситадир. ўйин болалар ҳаётида шундай кўп қиррали фаолиятки, унда катталарга мансуб бўлган меҳнат ҳам, турли нарсалар ҳақида тафаккур қилиш, хом-хаёл суриш, дам олиш ва хушчақчақлик жараёнларининг барчаси ўйин фаолиятида аниқ бўлади. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ўйин фақат ташқи муҳитдаги нарса ҳодисаларни билиш воситасигина эмас, балки қудратли тарбия воситаси ҳамдир. Ижодий ва сюжетли ўйинларда болаларнинг барча психик жараёнлари билан биргаликда уларнинг индивидуал хислатлари ҳам шаклланади. Демак, боғчадаги таълим-тарбия ишларининг муваффақияти кўп жиҳатдан болаларнинг ўйин фаолиятларини мақсадга мувофиқ ташкил қила билишга боғлиқдир. Шундай қилиб, ўйин болалар ҳаёли томонидан яратилган нарса эмас, аксинча, болалар ҳаёлининг ўзи, ўйин жараёнида юзага келиб, ривожланадиган нарсадир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, фан-техника мислсиз ривожланаётган бизнинг ҳозирги даврда ҳайратда қолдирадиган нарсалар болаларга гўё, бир мўъжизадек кўринади. Натижада улар ҳам ўзларининг турли ўйинлари жараёнида ўхшатма қилиб (яъни, аналогик тарзда), ҳар хил ҳаёлий нарсаларни ўйлаб топадилар (учар от, одам машина, гапирадиган дарахт кабилар). Бундан ташқари, болаларнинг турли ҳаёлий нарсаларни ўйлаб чиқаришлари яна шуни аниқлатади-ки, улар ўзларининг ҳар турли ўйин фаолиятларида фақат атрофларидаги бор нарсаларни эмас, балки айни чоғда эҳтиёжларини ҳам акс эттирадилар.

Болаларнинг ўйин фаолиятларида турли ҳаёлий ва афсонавий образларни яратишлари одамнинг (шу жумладан, болаларнинг ҳам)

ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттириши пассив жараёни эмас, балки фаол, ижодий яратувчанлик жараёни эканлигидан далолат беради.

Болалар уйин фаолиятларининг яна бир хусусияти, уйин жараёнида боланинг қиладиган хатти-ҳаракатлари ва бажарадиган ролларининг кўпинча умумийлик характериға эға бўлишидир. Буни шундай тушуниш керакки, бола ўзининг турли-туман ўйинларида фақат ўзига таниш бўлган ёлғиз бир шофёрнинг, врачнинг, милиционернинг, тарбиячининг, учувчининг хатти-ҳаракатларниғина эмас, балки умуман шофёрларнинг, врачларнинг, тарбиячиларнинг ҳамда учувчиларнинг хатти-ҳаракатларини акс эттиради. Албатта, турмуш тажрибалари ва фаолиятлари доираси чекланган кичик ёшдаги болалар (баъзан кичик гуруҳ болалари ҳам) ўзларининг ўйинларида конкрет одамларни ва уларнинг ҳаракатларини акс эттирадилар холос. Масалан, ойисини, дадасини, акасини, тарбиячисини ва шу қабиларни. ўрта ёки катта боғча ёшидаги болаларнинг ўйинларида эса бундай образлар умумийлик характериға эға бўла бошлайди.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйинлари атрофдаги нарса ва ҳодисаларни билиш қуроли бўлиши билан бирға, юксак ижтимоий аҳамиятта ҳам эға. ўзгача қилиб айтганда, ўйин қудратли тарбия қуролидир. Болаларнинг ўйинлари орқали уларда ижтимоий фойдали, яъни юксак инсоний хислатларни тарбиялаш мумкин. Агарда биз болаларнинг ўйин фаолиятларини ташқаридан кузатсак, ўйин жараёнида уларнинг барча шахсий хислатлари (кимнинг нимаға кўпроқ қизиқиши, қобилияти, иродаси, темперamenti) яққол намоён бўлишини кўрамиз. Шунинг учун болаларнинг ўйин фаолиятлари, уларнинг индивидуал равишда ўрганиш учун жуда қулай воситадир. Кичик мактабгача ёшдаги болалар одатда ўзлари ёлғиз ўйнайдилар. Предметли ва конструкторли ўйинлар орқали бу ёшдаги болалар ўзларининг идрок, хотира, тасаввур, тафаккур ҳамда ҳаракат лаёқатларини ривожлантирадилар. Сюжетли-ролли ўйинларда болалар, асосан, ўзлари ҳар куни кўраётган ва кузатаётган катталарнинг хатти-ҳаракатларини акс эттирадилар. 4-5 ёшли болаларнинг ўйини аста-секинлик билан жамоа шаклидан хислатларға эға бўлиб боради.

Болаларнинг индивидуал хусусиятларини, хусусан, уларнинг жамоа ўйинлари орқали кузатиш қулайдир. Бу ўйинларда болалар катталарнинг фақат предметларға муносабатини эмас, балки кўпроқ ўзаро муносабатларини акс эттирадилар. Шунингдек, жамоа ўйинларида болалар бир гуруҳ одамларнинг мураккаб ҳаётий фаолиятларини акс эттирадилар. Масалан, «поезд» ўйинини олайлик. Бунда машинист, паровозға кўмир ёқувчи, провoдниклар, контролёр, кассир, станция ходимлари ва йўловчилар бўлади. Болаларнинг мана шу каби жамоа ўйинлари артистларнинг фаолиятиға ўхшайди. Чунки, жамоа ўйинидаги ҳар бир бола ўз ролини яхши адо этишға интилиши

билан бирга, ўйиннинг умумий мазмунидан ҳам четта чиқиб кетмасликка тиришади. Бу эса, ҳар бир боладан узининг бутун қобилиятини ишга солишни талаб этади. Маълум ролларга бўлинган жамоа ўйин, болалардан қатъий қоидаларга бўйсунганини ва айрим вазифаларни талаб доирасида бажаришни тақозо этади. Шунинг учун болаларнинг бундай жамоа ўйинлари психологик жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Чунки, бундай ўйинлар болаларда иродавийлик, ҳушмуаммолилиқ, ўйин қоидаларига, тартиб-интизомга бўйсунуш ва шу каби бошқа ижобий хислатларни тарбиялайди ва ривожлантиради.

Катта боғча ёшида сюжетли-ролли ўйинлар эса энди ўз мавзусининг бойлиги ва хилма-хиллиги билан фарқланади. Бу ўйинлар жараёнида болаларда сардорлик хусусияти юзага кела бошлайди, уларда ташкилотчилик кўникма ва малакалари ривожлана бошлайди.

Мактабгача ёшдаги болалар шугулланадиган ижодий фаолиятлар орасида тасвирий санъатнинг ҳам аҳамияти жуда каттадир. Боланинг тасаввур этиш характерига кўра, унинг атроф ҳаётни қандай идрок этиши, хотира, тасаввур ва тафаккур хусусиятларига баҳо бериш мумкин. Катта боғча ёшдаги болалар чизган расмлар уларнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари, орзу, умид ва эҳтиёжларини ҳам акс эттиради.

Бу ёшдаги болалар расм чизишга ниҳоятда қизиқадилар. Расм чизиш болалар учун ўйин фаолиятининг ўзига хос бир шакли бўлиб ҳисобланади. Бола аввало кўраётган нарсаларини, кейинчалик эса ўзи билладиган, хотирасидаги ва ўзи ўйлаб топган нарсаларни чизади.

Катта мактабгача ёшдаги болалар учун мусобақа жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шундай ўйинларда муваффақиятга эришиш шаклланади ва мустаҳкамланади. Бу ёшдаги болаларнинг учун энг яхши дақиқалари ва муваффақият билан боғлиқ бўлган мусобақа ўйинларининг аҳамиятлигидир.

Катта мактабгача ёшдаги болалар учун мусобақалар жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шундай ўйинларда муваффақиятга эришиш мотивлари шаклланади ва мустаҳкамланади. Бу ёшдаги болалар учун энг ёқимли вақт - ютиш ва муваффақият бўлган мусобақа ўйинларининг ҳам аҳамияти жуда катта.

Катта боғча ёшида конструкторлик ўйинлари аста-секинлик билан меҳнат фаолиятига айланиб боради. ўйинда бола содда меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллай бошлайди, предметларнинг хоссаларини англай бошлайди, амалий тафаккур намуналари ривожлана боради.

3-7 ёшли болаларнинг психик ривожланишида бадий-ижодий фаолият тури бўлган мусиқанинг аҳамияти ҳам жуда каттадир. Мусиқа орқали болалар ашула айтишга, мусиқа оҳангига мос - ритмик ҳаракатлар қилишга урганадилар. 3-7 ёшлик даврида болаларнинг асосий фаолияти кўйидаги кетма-кетликда кечади:

- предметларни ўрганиши;
- индивидуал предметли ўйинлар, жамоа сюжетли-ролли ўйинлар;
- индивидуал ва гуруҳий ижод;
- мусобақа ўйинлари;
- мулоқот ўйинлари;
- уй меҳнати.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолиятлари ҳақида гаширар эканмиз, албатта уларнинг ўйинчоғи масаласига ҳам тўхтаб ўтиш керак.

Болаларга ўйинчоқларни беришда уларнинг ёш хусусиятларини, тараққиёт даражаларини ва айти пайтда уларни кўпроқ нималар қизиқтиришини ҳисобга олиш керак.

Маълумки, 1-3 ёшдаги болалар ҳали ташқи муҳитни жуда оз ўзлаштирган бўладилар. Улар ҳали кўп нарсаларнинг рангини, ҳажмини ҳам яхши ажрата олмайдилар. Шунинг учун уларга қўғирчоқ билан бирга ҳар хил рангли қийқим, лаҳтак матолар ҳам бериш керак. Айтиқса, қиз болалар ўз қўғирчоқларини ҳар хил рангли матоларга ўраб, рўмол қилиб ўратиб машқ қиладилар. ўтил болаларга эса, ҳар хил рангли, бир-бирининг ичига сиғадиган қутича ўйинчоқларни бериш фойдалидир.

Ўйин фаолияти болаларни инсониятнинг ижтимоий тажрибасини эгаллашнинг фаол шакли бўлган таълим фаолиятига тайёрлайди. Одам бирданига ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга кириша омайди. Ижтимоий тажрибаларни фаол эгаллаши учун одам, аввало, етарли даражада нутқни эгаллаган бўлиши, маълум малакалар, ўқувлар ва содда тушунчаларга эга бўлиши керак бўлади. Буларга бола юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, ўйин фаолияти орқали эришади.

4.3. Боғча ёшидаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши

Боғча ёшидаги болаларда сезги, идрок, диққат, хотира, тасаввур, тафаккур, нутқ, хаёл, ҳиссиёт ва ироданинг ривожланиши жадал кечади. Бола рангларни ҳали бир-бирдан яхши фарқ қила омайди. Унга рангларнинг фарқини билишга ёрдам берадиган ўйинчоқлар бериш лозим, рангли кийимлар бериш, рангли халқалар, қутичалар ва шу сингари ўйинчоқлар.

Боғча ёшидаги болаларнинг турли нарсаларни идрок қилишида уларнинг кўзга яққол ташланиб турувчи белгиларига (ранги ва шаклига) асослансалар ҳам, лекин чуқур таҳлил қила олмайдилар.

Боғча ёшидаги болалар катталарнинг ёрдами билан суратларни аналитик равишда идрок қилиш қобилиятига эга бўладилар. Болалар суратларни идрок қилаётганларида катталар турли хил саволлар билан уларни таҳлил қилишга ўргатишлари лозим. Бунда, асосан, болалар диққатини:

1. Суратнинг мазмунини (сюжетини) тўғри идрок қилишга;
2. Суратнинг умумий курунишида ҳар бир тасвирланган нарсаларнинг ўрнини тўғри идрок қилишга;
3. Тасвирланган нарсалар ўртасидаги муносабатларни тўғри идрок қилишга қаратиш керак.

Диққат ҳар қандай фаолиятимизнинг доимий йулдошидир. Шунинг учун диққатнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти бениҳоя каттадир. Богча ёшидаги болалар диққати асосан ихтиёрсиз бўлади. Богча ёшидаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ўсиб бориши учун ўйин жуда катта аҳамиятга эга. ўйин пайтида болалар диққатларини бир жойга тушлаб, ўз ташаббуслари билан маълум мақсадларини илгари сурадилар.

Бу ёшдаги боланинг хотираси янги фаолиятлар ва боланинг ўз олдига қўйган янги талаблари асосида такомиллаша боради.

Богча ёшидаги болалар ўзлари учун аҳамиятга эга булган, уларда кучли таассуротлар қолдирадиган ва уларни қизиқтирадиган нарсаларни беихтиёр эсларида олиб қоладилар.

Богча ёшидаги болаларнинг тафаккури ва унинг ривожланиши ўзига хос хусусиятга эга.

Тафаккур боланинг богча ёшидаги даврида жуда тез ривожлана бошлайди. Бунинг сабаби, *биринчидан*, богча ёшидаги болаларда турмуш тажрибасининг нисбатан кўпайиши, *иккинчидан*, бу даврда болалар нутқининг янги ривожланган бўлиши, *учинчидан* эса, богча ёшидаги болаларнинг эркин, мустақил ҳаракатлар қилиш имкониятига эга бўлишларидир.

Богча ёшидаги болаларда ҳар соҳага доир саволларнинг туғилиши улар тафаккурининг фаоллашганлигидан дарак беради. Бола ўз саволига жавоб топа олмаса ёки катталар унинг саволига аҳамият бермасалар, ундаги қизиқувчанлик сўна бошлайди.

Одатда, ҳар қандай тафаккур жараёни бирон нарсадан таажжубланиш, ҳайрон қолиш ва натижада турли саволларнинг туғилиши туфайли пайдо бўлади. Кўпгина ота-оналар ва айрим тарбиячилар агарда болалар ортиқроқ савол бериб юборсалар, «*қул маҳмадона бўлма*», «*сен бундай гапларни қаердан ўргандинг*», деб қойиб берадилар. Натижада бола ўқсиниб, ўз билганича тушунишга ҳаракат қилади. Айрим тортинчоқ болалар эса ҳеч бир савол бермайдилар. Бундай болаларга турли машгулотлар ва саёҳатларда катталарнинг ўзлари савол ҳам беришлари ва шу билан уларни фаоллаштиришлари лозим.

Ҳар қандай тафаккур, одатда бирон нарсани таққослаш, анализ ва синтез қилишдан бошланади. Шунинг учун биз ана шу таққослаш, анализ ва синтез қилишни тафаккур жараёни деб атаймиз. Саёҳатлар болалардаги тафаккур жараёнини фаоллаштириш ва ривожлантиришга ёрдам беради. Болалар табиатга қилинган саёҳатларда турли нарсаларни бир-бири билан таққослайдилар, анализ ҳамда синтез қилиб куришга интиладилар. Агар 2 яшар

боланинг суз бойлиги тахминан 250 тадан 400 тагача булса, 3 яшар боланинг суз бойлиги 1000 тадан 1200 тагача, 7 яшар боланинг суз захираси 4000 тага етади. Демак, богча ёши даврида боланинг нутқи ҳам микдор, ҳам сифат жиҳатидан анча такомиллашади. Богча ёшидаги болалар нутқининг ўсиши оиланинг маданий савиясига ҳам кўп жиҳатдан боглиқ.

Катталар болалар нутқини устириш билан шугулланар эканлар, богча ёшидаги болаларнинг баъзи ҳолларда ўз нутқ сифатларини тула идрок эта олмасликларини унутмасликлари керак. Бундан ташқари, болаларда мураккаб нутқ товушларини бир-биридан фарқ қилиш қобилияти ҳам ҳали тула такомиллашмаган бўлади. Тили чучукликни тузатишнинг энг муҳим шартларидан бири, бола билан тула ва тўғри талаффуз этиб, равон тил билан гаплашишдир.

4.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг шаклланиши

Богча ёшидаги болалар шахсининг шаклланишига кўра, бу даврни уч бошқичга ажратиш мумкин:

- *биринчи давр* - бу 3-4 ёш оралигида бўлиб, бола эмоционал жиҳатдан ўз-ўзини бошқаришнинг мустақамланиши билан боглиқдир;

- *иккинчи давр* - бу 4-5 ёшни ташкил қилиб ахлоқий ўз-ўзини бошқариш;

- *учинчи давр* эса шахсий ишчанлик ва тадбиркорлик хусусиятининг шаклланиши билан характерланади.

Мактабгача даврда ахлоқий тушунчалар борган сари қатъийлаша боради. Ахлоқий тушунчалар манбаи сифатида, уларнинг таълим-тарбияси билан шугулланаётган катталар, шунингдек, тенгдошлари ҳам бўлиши мумкин. Ахлоқий тажрибалар асосан мулоқот, кузатиш, тақлид қилиш жараёнида, шунингдек, катталарнинг айниқса, оналарнинг мақтови ва танқидлари таъсирида ўтади ва мустақамланади. Бола доимо баҳо, айниқса мақтов олишга ҳаракат қилади. Бу баҳо ва мақтовлар боланинг муваффақиятта эришишга бўлган ҳаракатларининг ривожланишида, шунингдек, унинг шахсий ҳаёти ҳамда унинг касб танлашида аҳамияти жуда каттадир.

Богча ёшидаги даврда болаларда мулоқотнинг янги мотивлари юзага келади. У шахсий ва ишбилармонлик мотивларидир. Шахсий мулоқот мотивлари - бу боланинг ташвишга солаётган ички муаммолари билан боглиқ, ишбилармонлик мотивлари эса у ёки бу ишни бажариш билан боглиқ бўлган мотивлардир. Бу мотивларга аста-секинлик билан билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш билан боглиқ бўлган ўқиш мотивлари қўйилади. Бу мотивлар илк болалик давридан бошланиб, юзага келадиган болаларнинг табиий қизиқувчанлиги ўрнида пайдо бўлади. ўзини намоён қилиш мотивлари ҳам бу ёшда яққол намоён бўлади. Бу мотив, асосан,

болаларнинг сюжетли-ролли уйинларда асосий ролни эгаллашга, бошқалар устидан раҳбарлик қилишга, мусобақага киришишга қўрқмаслигида, нима бўлганида ҳам ютишга ҳаракат қилишларида кўринади. Мактабгача ёш даври болалари учун катталар берадиган баҳолари жуда муҳим. Болалар биринчи навбатда маънавий ахлоқ меъёр ва қоидаларини, ўз мажбуриятларига муносабат, кун тартибига риоя этиш, ҳайвон ва нарсалар билан муомала қилиш меъёрини эгаллайдилар. Бундай меъёрларни эгаллаш бу ёшдаги болалар учун қийин ҳисобланиб, уларни яхши ўзлаштириши учун сюжетли-ролли уйинлар ёрдам бериши мумкин. Боғча ёшининг охирларига келиб, кўпчилик болаларда аниқ бир ахлоқий қарашлар таркиб топади, шунингдек, одамларга муносабат билан боғлиқ бўлган шахсий сифатлар ҳам шаклланади. Кишиларга нисбатан диққат-эътибор, меҳрибон бўлиши хусусиятидир. Катта ёшдаги болалар кўп ҳолларда ўз хатти-ҳаракатлари сабабларини тушунтириб бера оладилар.

3-3,5 ёшлар оралигида ўзларининг муваффақият ва муваффақиятсизликларига ўз муносабатларини билдирадилар ва бу муносабат, асосан, уларнинг ўзларига берадиган баҳолари асосида шаклланади. 4 ёшли болалар эса ўз имкониятларини реал баҳолай оладилар. Лекин, 4-5 ёшли болалар ҳали шахсий хусусиятларини идрок этишга ва баҳолашга қодир эмаслар, шунингдек ўзлари ҳақида маълум бир хулосани бера олмайдилар. ўз-ўзини англаш лаёқати катта боғча ёшидан ривожланиб, аввал у қандай бўлганини ва келажақда қандай бўлишини фикрлаб кўришга ҳаракат қилади. Бу эса болалар берадиган *«Мен кичкина пайтимда қандай бўлган эдим?»*, *«Мен катта бўлганимда қандай бўламан?»* сингари саволларида кўринади. Келажақ ҳақида фикр юритиб, болалар келгусида кучли, жасур, ақлли ва бошқа қимматли инсоний фазилатлари эга бўлишига ҳаракат қиладилар.

Кичик ва ўрта боғча ёшида бола характерининг шаклланиши давом этади. У асосан, болаларнинг катталар характерини кузатишлари асосида таркиб топади. Шу йиллардан бошлаб, болада аҳамиятли ҳисобланган - ирода, мустақиллик ва ташаббускорлик каби аҳамиятли шахсий хусусиятлар ривожлана бошлайди. Катта боғча ёшида бола атрофидаги одамлар билан турли фаолиятларда мулоқот ва муносабатларга киришишга ургана бошлайди. Бу эса унга келажақда одамлар билан мулоқотга кириша олишида, иш бўйича ва шахсий муносабатларини самарали ўрната олишида фойда келтиради. Бу ёшдаги болалар шахсининг шаклланишида уларнинг ота-оналари ҳақидаги фикрлари ва уларга берадиган баҳолари ниҳоятда аҳамиятлидир.

Боғча ёшидаги болаларнинг хаёли асосан, уларнинг турли-туман уйин фаолиятларида ўсади. Бироқ, шу нарса диққатга сазоворки, агар боғча ёшидаги болаларда хаёл қилиш қобилияти бўлмаганда эди, уларнинг хаёли ҳам хилма-хил бўлмас эди. Боғча ёшидаги болаларнинг хаёллари турли хил машгулотларда ҳам ўсади. Масалан,

богча ёшидаги болалар лойдан турли нарсалар ясашни, қумдан турли нарсалар қуриб уйнашни ва расм солишни яхши қурадилар. Ана шундай машгулотлар болалар хаёлининг ўсишига фаол таъсир қилади.

Болча ёшидаги болалар хаёлининг ўсишига фаол таъсир қилувчи омишлардан яна бири – эртақлардир. Болалар ҳайвонлар ҳақидаги турли эртақларни эшитганларида шу эртақлардаги образларга нисбатан маълум муносабатлари юзага келади.

Богча ёшидаги болалар ҳиссиёти ва унинг ўсиши. Богча ёшидаги болаларда ёқимли ва ёқимсиз ҳис-туйғулар гоят кучли ва жуда тез намоён бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг ҳис-туйғулари куп жиҳатдан уларнинг органик эҳтиёжларининг қондирилиши ва қондирилмаслиги билан боғлиқдир. Бу эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги сабабли болада нохушлик (ёқимсиз), норозилик, изтиробланиш туйғуларини қузғайди.

Катта богча ёшидаги болаларда бурч ҳисси – «нима яхши-ю», «нима ёмон»лигини англашлари билан уларнинг ахлоқий тасавурлари орасида боғлиқлик бор. Катта одамлар томонидан буюрилган бирон тошшириқни бажарганларида мамнунлик, шодлик туйғулари пайдо бўлса, бирон тартиб қондани бузиб қўйганларида хафалик, таъби хиралик ҳисси тугилади.

Шунингдек, богча ёшидаги болаларда маънавий ҳиссиётлардан уртоқлик, дўстлик ва жамоачилик ҳислари ҳам юзага кела бошлайди.

Боланинг богча ёшидаги даврида эстетик ҳиссиётлари ҳам анча тез ўсади. Богча ёшидаги болаларда эстетик ҳисларнинг намоён бўлишини, айниқса, уларнинг чиройли, янги кийим-бош кийганларида жуда яққол кўриш мумкин.

4.5. Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши куп жиҳатдан уларнинг мактабга тайёргарлик даражаларига боғлиқ. Бола аввало мактабга **жисмоний** жиҳатдан тайёр бўлиши керак. 6 ёшли болаларнинг анатомик-физиологик ривожланиши ўзига хос тарзда кечади. Бу ёшда бола организми жадал ривожланади. Унинг огирлиги ойига 150 дан 200 гача, буйи эса 0,5 см гача купаяди. 6 ёшли болалар турли тезликларда, тез ва енгил югура оладилар. Улар сакраш, конькида югуриш, чангида учиш, сузиш сингари ҳаракатларни ҳам бемалол бажара оладилар. Мусиқа бўйича машгулотларда бу ёшдаги болалар хилма-хил ритмик ва пластик ҳаракатларни бажарадилар, турли машқларни аниқ, тез, енгил ва чаққон бажара оладилар. Шунингдек, 6-7 ёшли болалар нерв системасини мустаҳкамлаш, уларни сурункали касалликлардан халос этиш, кўриш ва эшитиш қобилиятига алоҳида эътибор бериш, шунингдек, умуртқа погонасининг тўғри ривожланишига аҳамият бериш, ниҳоятда муҳим. Катталар шу ёшдаги болалар билан иш олиб борар эканлар, бу ёшдаги болалар

организми ҳали ўсиши давом этаётганлигини доимо ҳисобга олишлари лозим. Масалан, болани мажбуран ёзишга ургатиш ҳали бармоқ мускуллари тўлиқ ривожланмаганлик сабабли уларга маълум даражада зарар келтириши ёки уни чиройли ёза олмаслиги, ўз-ўзидан болани ўзига нисбатан ишончини ёки ўқишга нисбатан қизиқишини камайишига олиб келиши мумкин. Кейингиси боланинг *ақлий тайёргарлигидир*. Кўпинча ақлий тайёргарлик дейилганда боланинг маълум бир дунёқарashi, жонли табиат, инсонлар ва уларнинг меҳнатлари ҳақидаги билимлари тушунилади. Ушбу билимлар мактаб берадиган таълимга асос бўлиши мумкин, лекин сўз бойлиги, маълум хатти-ҳаракатларни бажара олиш лаёқати боланинг мактабга ақлий тайёргарлигининг асосий кўрсаткичи була олмайди. Мактаб дастури болалардан таққослай олиш, таҳлил эта олиш, умумлаштира олиш, маълум бир хулоса чиқара олиш, шунингдек етарли даражада ривожланган билиш жараёнларини талаб этади. Масалан, 6-7 ёшли бола табиат ҳақида айрим ҳодисаларнигина эмас, балки организмнинг табиат билан боғлиқлигини ва ўзаро таъсирини ҳам тушуниши ва ўзлаштириши мумкин. 6-7 ёшли болалар ақлий ривожланишнинг натижаси бўлиб, юқори даражада ривожланган кўргазмали образли тафаккур билан бола атроф оламдаги предметларнинг асосий хусусиятларини ва предметлар орасидаги боғлиқликни ажрата олишидир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, кўргазмали-ҳаракатли ва кўргазмали-образли тафаккур нафақат 6-7 ёшли болалар, балки кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ақлий ривожланишида ҳам асосий функцияни бажаради. Бу борада болада маълум бир кўникмаларнинг таркиб топганлиги ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши нафақат унинг ақлий ва жисмоний тайёргарлиги, балки шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигига ҳам боғлиқ. Мактабга ўқиш учун келаётган бола янги ижтимоий мавқеини - турли мажбуриятлари ва ҳуқуқлари бўлган ва унга турли талаблар қўйиладиган - ўқувчи мавқеини олиш учун тайёр бўлмоғи лозим. Катта боғча ёшдаги болалар асосан, мактабда ўқиш учун эҳтиёж сезадилар, лекин бу хоҳиш ва эҳтиёж мотиви турлича бўлиши мумкин. *"Менга чиройли форма, дафтар, қалам ва рўзчалар сотиб олиб беришади", "Мактабда ўртоқларим кўп бўлади ва мен улар билан мазза қилиб ўйнайман", "Мактабда ухлатишмайди", "Мактабнинг ташқи рамзлари, шубҳасиз мактабдаги болаларни жуда қизиқтиради, лекин бу мактабда муваффақиятли ўқиш учун асосий сабаб була олмайди", "Мен отамга ухшаган бўлишим учун ўқишим керак", "Ёзишни жуда яхши кураман", "Ўқишни ўрганаман", "Мактабда қийин мисолларни ечишни ўрганаман"*. Ушбу хоҳиш ва ҳаракат боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши учун табиий равишда асос була олади. Боланинг энди ўзини катта бўлганини, боғча боласи эмас, балки маълум бир мажбуриятлари бор ўқувчи бўлишини англаши, жиддий фаолият билан шуғулланаётганлигини

билиши ниҳоятда муҳим. Боланинг мактабга боришини истамаслиги ҳам салбий ҳолат ҳисобланади. Мактабда шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлик болаларда тенгдошлари, ўқитувчилари билан муносабатга кириша олиш хусусиятини шакллантиришни ҳам ўз ичига олади. Ҳар бир бола болалар жамоасига қўшила олиши, улар билан ҳамкорликда ҳаракат қила олиши, баъзи вазиятларда уларга ён босиб, бошқа вазиятларда ён босмасликка эриша олиши зарур. Ушбу хусусиятлар боланинг мактабдаги янги шароитларга тез мослаша олишини таъминлаб беради. 6-7 ёшли болалар ўқишдаги асосий қийинчилик, кўпинча бу ёшдаги болалар ўқитувчини узоқ вақт давомида тинглаб олмайдилар. ўқув ҳаракатларига узоқ вақт ўз диққатларини тўплаб олмайдилар. Бунга сабаб, фақат, шу ёшдаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ривожланмаганлигида эмас, балки боланинг катталар билан мулоқотга кириша олиши хусусиятига ҳам боғлиқ. Чунки, шу хусусияти ривожланган болалар эркин мулоқотга кириша оладилар, қизиқтирган нарсалар ҳақида сурай оладилар. Натижада уларнинг ўқишга бўлган қизиқишлари ортада ва ўқитувчи гапирётган нарсаларни диққат билан узоқ вақт эшита оладилар. Демак, боланинг мактабга тез мослашиши ва муваффақиятли ўқишида шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигининг ҳам аҳамияти жуда катта.

Бу даврда болаларда аввало билиш соҳалари, сўнгра эса эмоционал мотивацион йўналиш бўйича ички шахсий ҳаёт бошланади. У ёки бу йўналишдаги ривожланиш образлиқдан рамзликкача бўлган босқичларни утайди. Образлилик дейилганда болаларнинг турли образларни яратиши, уларни ўзгартириши ва эркин ҳаракатга келтириши, рамзлик дейилганда эса белгилар тизими (математик, лингвистик, мантикий ва бошқалар) билан ишлаш малакаси тушунилади. Мактабгача ёш даврда ижодкорлик жараёни бошланади. Ижодкорлик лаёқати, асосан, болаларнинг конструкторлик ўйинларида, техник ва бадиий ижодларида намоён бўлади. Бу даврда махсус лаёқатлар куртакларининг бирламчи ривожланиши кўзга ташлана бошлайди. Билиш жараёнларида ички ва ташқи ҳаракатларнинг синтези юзга келади. Бирон бир нарсани идрок қилиш жараёнида бу синтез перцептив ҳаракатларда, диққатда ички ва ташқи ҳаракатлар ва ҳолатлар режасини бошқариш ва назорат этишда, хотирада эса материални эсда сақлаб қолиш ва эсга туширишнинг ички ва ташқи тузиммасини боғлай олишда кўринади. Тафаккурда эса амалий масалалар ишининг усулларини битта умумий жараёнга бирлаштириш сифатида яққол намоён бўлади. Шунинг асосида инсоний интеллект шаклланади ва ривожланади. Мактабгача даврда тасаввур, тафаккур ва нутқ умумлашади. Бу эса бу ёшдаги болаларда тафаккур қилиш омили сифатида ички нутқ юзга келаётганлигидан далолат беради. Билиш жараёнларининг синтези боланинг ўз она тилини тўлиқ эгаллаши асосида ётади. Бу даврда нутқнинг шаклланиш жараёни яқунлана бошлайди. Нутқ

асосидаги тарбия жараёнида болада содда ахлоқ меъёрлари ва қоидалар эгалланилади. Бу меъёр ва қоидалар бола ахлоқини бошқаради.

Боланинг унинг атрофидаги кишилар билан хилма-хил муносабатлари юзага келиб, бу муносабатлар асосида турли хил мотивлар ётади. Буларнинг ҳаммаси боланинг индивидуаллигини ташкил этиб, унинг бошқа болалардан нафақат интеллекти, балки ахлоқий мотивацион жиҳатдан фарқланадиган шахсга айлантиради.

Мактабгача ёшдаги болалар шахси ривожланишининг асосий ўзгаришлари, уларнинг ўз шахсий сифатлари, лаёқатлари, муваффақият ва муваффақиятсизликларини англаш, ўзини-ўзи англаши каби хисларнинг юзага келиши ҳисобланади.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Боғча ёшидаги болаларнинг психологик хусусиятлари.
2. Боғча даврида бола шахсининг ривожланиши шарт-шароитлари.
3. Боғча ёшидаги бола фаолиятининг психологик хусусиятлари.
4. Боғча ёшдаги болада хулқ мотивларининг ривожланиши ва ўзига баҳо бериши шаклланиши.
5. Боғча ёшидаги болада билиш жараёнининг ривожланиши.
6. Боғча ёшдаги боланинг мактабдаги таълимга психологик тайёргалиги.

V БОБ. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

- 5.1. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши.
- 5.2. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши.
- 5.3. Ўқув фаолиятининг хусусиятлари.
- 5.4. Бошлангич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши.

5.1. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши

Кичик мактаб даври 6-7 ёшдан 9-10 ёшгача давом этади. Бу даврда бола мактаб ўқувчиларига қўйиладиган турли талаблар билан танишади, фан асосларини урганиш учун биологик ва психологик жиҳатдан тайёрланади. Унинг психикаси билим олишга етадиган даражада ривожланади. Шу ёшдаги бола идрокнинг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, узининг қизиқувчанлиги, ишонувчанлиги, хаёлининг ёрқинлиги, хотирасининг кучлилиги, тафаккурининг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан ажралиб туради. Мактаб таълимига тайёрланаётган болада диққат нисбатан узоқ муддатли ва шартли барқарор булади. *Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг асосий фаолияти ўқиш ҳисобланади.* Боланинг мактабга бориши, унинг психологик ривожланиши ва шахсининг шаклланишидаги ўрни ниҳоятда катта. Бола ўқув фаолиятида ўқитувчи раҳбарлигида инсон онгининг турли асосий шакллариининг мазмунини эгаллайди ва инсоний анъаналар асосида ҳаракат қилишни урганади. ўқув фаолиятида бола ўз иродасини ўқув мақсадларига эришиш учун машқ қилдиради. Ўқув фаолияти боладан нутқ, диққат, хотира, тасаввур ва тафаккурини керакли даражада ривожланишини талаб этган ҳолда, бола шахси ривожланиши учун янги шароитларни яратади. Биринчи бор мактабга келган бола ўз атрофдагилари билан психологик жиҳатдан янги муносабат тизимида ўтади. У ҳаётининг тубдан узгарганини, унга янги мажбуриятлар, нафақат, ҳар куни мактабга бориш, балки ўқув фаолияти талабларига бўйсунуш ҳам юклатилганлигини ҳис эта бошлайди. Оила аъзоларининг бола ўқув фаолияти, ютуқлари билан қизиқаётганлиги, шунингдек, уни назорат қилаётганлиги, унга қилинаётган янги муомала, муносабат унинг ижтимоий мавқеи узгарганлигини тўла ҳис этишига, узига нисбатан муносабатининг узгаришига асос бўлади. Катталар болаларни амалий жиҳатдан ўз вақтларини тўғри тақсимлаш борасида яхши ўқиш, ўйнаш, сайр қилиш ва бошқа нарсалар билан шугулланишга ўргатадилар. Демак, оилада бола у билан ҳисоблашадиган, маслаҳатлашадиган янги бир ўринни эгаллайди. ўқувчининг мактабдаги муваффақияти унинг кейинги психик ривожини ва шахсининг шаклланишида тўлиқ ижобий асос бўлади.

Бола инсоний муносабатлар тизимида ҳам алоҳида урин эгаллаётганини, ота-онаси, яқинлари, атрофдагилари унга ёш боладек эмас, балки ўз вазифалари, мажбуриятлари бор булган, ўз фаолият натижасига кўра ҳурматга сазовор бўлиши мумкин булган алоҳида шахс сифатида муносабатда бўладилар. Бунинг натижасида боланинг ўз-ўзидан оиласи, синфи ва бошқа жамоалардаги ўз ўрнини англай бошлаганини кўриш мумкин. Бу даврда боланинг "*Мен шуни хоҳлайман*" мотивидан "*Мен шуни бажаришим керак*" мотиви устунлик қила бошлайди. Мактабда биринчи синфга келган ҳар бир ўқувчида психик зўриқиш кучаяди. Бу нафақат унинг жисмоний саломатлигида, балки хатти-ҳаракатида ҳам, яъни маълум даражада қурқувни кучайиши, иродавий фаолликнинг сусайишида намоён бўлади.

Бу даврга келиб бола атрофидагилар билан ўзаро муносабатда маълум бир натижаларга эришган, ўзи хоҳлаётган нарсаларни ҳамда, ўз оиласида ўзи эгаллаган ўрнини аниқ биладиган бўлади. Шунингдек, у узини-ўзи бошқариш малакасига эга бўлади, вазият ва ҳолатга қараб иш юрита олади. Бу ёшдаги болалар хатти-ҳаракатлари ва мотивлари уларнинг ўзларига берадиган баҳоларига қараб "*Мен яхши боламан*" эмас, балки бу хатти-ҳаракатлар ўзгалар кўз ўнгиди қандай намоён бўлишига қараб баҳоланишини тушуна бошлайдилар.

Бола мактаб таълимига боғчада тарбияланётганида тайёрланади.

5.2. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши

Мактабга келиш арафасида боланинг сўз бойлиги ўз фикрини баён эта оладиган даражада ортади. Агар бу ёшдаги нормал ривожланаётган бола ўз нутқида 500-600 сўзни ишлатса, олти ёшли бола 3000-7000 сўзни ишлатади. Бошлангич синф ёшидаги болалар нутқи асосан от, феъл, сифат, сон ва боғловчилардан иборат бўлади. Бу ёшдаги болалар ўз нутқларида қайси сўзларни ишлатгани афзалу, қайсиларини ишлатиш мумкин эмаслигини фарқлай оладилар. 6-7 ёшли бола ўз жумлаларини мураккаб грамматик тизимда туза олади. Бола бутун болалик даврида нутқни жадал равишда эгаллаб бориб, нутқни ўзлаштириши маълум бир фаолиятга айлана боради. 7-9 ёшли болаларнинг ўзига хос яна бир хусусияти бола нутқида ўз фикрини баён этибгина қолмай, балки ўз суҳбатдошининг диққатини ўзига жалб қилиш учун ҳам гапирадилар.

Бу даврда ёзма нутқ ҳам шакллана бошлайди. Ёзма нутқ жумлаларни тўғри тузиш ва сўзларни тўғри ёзишга маълум талаблар қўйилганлиги билан характерланади. Бола сўзларни қандай эшитган бўлса, шундайлигича ёзилмаслигини билиши, уларни тўғри талаффуз этишга ва ёзишга урганиши зарур. Ёзма нутқни эгаллаши асосида болаларда турли матнлар ҳақидаги маълумотлар юзга келади. Бу даврда ёзма нутқ эндигина шакллана бошлаганлиги боис, болада ҳали ўзи ёзган фикрларни, сўз ва ҳарфларни назорат этиш малакаси ҳали

ривожланмаган бўлади. Лекин унга ижод қилиш имконияти бериллади. Ушбу мустақил ижодий иш мактаб ёшидаги ўқувчиларда берилган мавзунинг англаш, унинг мазмунини аниқлаш, фикрини баён этиш учун маълумот тўплаш, муҳим жиҳатларини ажратиб олиш, уни маълум кетма-кетликда баён этиш, режа тузиш малакасини юзага келтиради. Жумлаларни тўғри тузиш, айнан шу мазмунга мос сўзларни топиш ва уларни тўғри ёзиш, тиниш белгиларини тўғри қўйиш, ўз ҳолатларини топа олиш ва тўғрилаш ақлий ривожланишнинг кўрсаткичларидан ҳисобланади.

Ўқиш фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ақл-идроки, сезгирлиги, кузатувчанлиги, эслаб қолиш ва эсга тушириш имкониятларининг ривожланиши учун муҳим шарт-шароитлар яратади, ҳисоблаш малакаларини шакллантиради. Таълим жараёнида уларнинг билимлар кўлами кенгаяди, қизиқишлари ортади, ижодий изланиш қобилияти ривожланади, уларда тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги ортади, ақлий имкониятини ишга солиш вужудга келади. Мазкур ёшдаги болалар ўз идрокларининг аниқлиги, раволиги, ўткирлиги билан бошқа ёш даврдаги инсонлардан кескин фарқ қилади. Улар ҳар бир нарсага берилиб, ўта синчковлик билан қарашлари сабабли идрокнинг муҳим хусусиятларини ушлаштириш имкониятига эга бўладилар.

7-10 ёшдаги ўқувчининг идрок, унинг хатти-ҳаракати, ўйини ва меҳнат фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Ўқувчи ўзининг эҳтиёжи, майли, қизиқиши ва интилиши турмуш шароитига мос, шунингдек ўқитувчи тавсия этган нарсаларни идрок қилади.

Биринчи синфга келган бола предметларнинг ранги, шакли ва катталигини, уларни маконда жойлашишини билиш билан, бирга уларни таққослай олади. Мактабда муваффақиятга ўқиш учун бола сенсор ривожланганлик даражасини юқори бўлиши жуда муҳим. Мактаб ёшига келиб, нормал ривожланаётган бола расм ва суратлар реал ҳаётни акс эттираётганлигини яхши тушунадилар. Шунинг учун ҳам сурат ва расмларда нималар акс этганини реал ҳаётта таққослаган ҳолда билишга ҳаракат қиладилар. Бола расмларда атроф-ҳаётдаги нарсаларни кичиклаштириб тасвирланганлигини англай биладилар. Бу тасвирлар болаларда эстетик ва бадий дидни ривожлантиради. Чунки, бола шу расмлар орқали олам гузаллигини, унинг турфа ранглардан иборат эканлигини англайди, ажратади ва ўз муносабатини билдира олади.

Тафаккурнинг ривожланишини кичик мактаб ёшидаги бола психикасининг соғломлигида, унинг билиш фаоллигида кўриш мумкин. Боланинг қизиқувчанлиги, асосан, атроф-оламни билиш, урганишга қаратилган бўлади. Бола уйнаб туриб, олам сир-синоатлари, сабаб-ҳодисалари ва боғлиқларидан хабардор бўлишга интилади. Масалан, бола ўзи мустақил равишда қандай предметлар сувда чуқиши, қайсилари эса сузишини тадқиқ қила олади. Бола ақлий муносабатларда фаол бўлса, у шунчалик кўп савол беради ва

бу саволлар, асосан, хилма-хил бўлади. Болани қор, ёмғир қандай ёгиши, қуёш кечаси қаерда бўлиши, машина қандай қилиб юриши, ердан осмонгача бўлган масафони билиши жуда қизиқтиради. Бу уларнинг «*Нима учун?*», «*қандай қилиб?*», «*Нима орқали?*» каби саволларига жавоб олишга қаратилган бўлади. Бу ёшдаги болалар асосан ўзлари кўриб турган нарса ҳақида чуқурроқ фикр юрита оладилар. Бу ёшдаги болалар тафаккурининг асосий тури образли тафаккурдир.

6-10 ёшли бола мантиқий фикрлай олади, лекин, бу ёш асосан кўрганларига таяниб, таълим олишга сензитив бўлган давр ҳисобланади. Сўзсиз бутунги жамиятимизда болаларнинг ақлий ривожланиши янги билимларни тузилиш типига ҳам боғлиқ бўлиб, улар маълум даражада шакланган катталар томонидан тузилади. Чунки, ақлий ривожланиш ижтимоий омиллар билан белгиланади – индивид ижтимоий муносабатлар билан ўзгаради. Боланинг мактабда мунтазам равишда ўқишга ўтиши унинг атроф-ҳаётдаги нарса-ҳодисаларга нисбатан фикрини ва муносабатларини ўзгаришига олиб келади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг тафаккури мантиқий фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ҳукм ва хулоса чиқариш, таққослаш таҳлил қилишнинг турли усуллари қўллашдек ўзига хос хусусиятлари билан мактабгача ёшдаги болалар ва ўсмирлардан фарқ қилади. Таълим жараёнида тафаккур операцияларига, мустақил фикрлашга ўргатиш кичик мактаб ёшдаги ўқувчиларни камол топтиришнинг гаровидир.

Ўқув фаолияти психик функцияларни юқори ривожланганлик даражасини талаб этади. Боланинг диққати, хотира ва тасавури мустақил тус ола бошлайди. Лекин, одатдаги ҳолат ва вазиятларда болага ўз психик функцияларини юқори даражада ташкил этиш ҳали бирмунча мураккабдир.

6-7, 10-11 ёшли болалар билиш жараёнларидаги ихтиёрийлик иродавий зўриқиш асосидагина, бола ўзини атрофдагиларнинг талаби ёки шахсий ҳаракатга интилангандагина юзага келиши мумкин.

Бошланғич синф ўқувчиларида диққатни - иродавий зўр бериш билан бошқариш ва вазиятга мослаш имконияти яхши бўлмайди. Бунинг асосий сабаби, уларда ихтиёрий диққатнинг кучсизлиги ва беқарорлигидир. Болаларда ихтиёрсиз диққат кўпроқ ривожланган бўлади. Бошланғич синф ўқув материалларининг яққолиги, ёрқинлиги, жозибadorлиги, ўқувчида беихтиёр ҳис-туйғулар уйғотади, иродавий зўриқишсиз, осонгина фан асосларини эгаллаш имконини беради. 1-2 синф ўқувчилари диққатининг ўзига хос хусусиятларидан бири - унинг етарлича барқарор эмаслигидир. Шунинг учун ҳам улар ўз диққатларини муайян нарсаларга қарата олмайдилар ва диққат объектлар устида узоқ тура олмайдди.

Таълим жараёни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ихтиёрий, барқарор, мустаҳкам, кучли, фаол онгли диққатни ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратади. Билим олиш жараёнида мустақил ақлий

меҳнат қилиш, мисол-масалалар ечиш, машқлар бажариш, такрорлаш иродавий зур бериш жараёнида ихтиёрий, онгли диққат таркиб топади.

Бу ёшдаги болада ихтиёрий диққатни тўплаш, ташкил қилиш, уни тақсимлаш, онгли равишда бошқариш ўқуви шакллана бошлайди. Кичик мактаб ёшидаги бола маълум даражада ўз фаолиятини ўзи мустақил ривожлантира олади. У ўз режасини, у ёки бу ишни қандай кетма-кетликда бажаришини сўз билан ифодалаб бера олади. Режалаштириш сўзсиз боланинг диққатини ташкил эта олади ва ривожлантиради. Уларда ихтиёрсиз диққатни устунлик қилади. Кичик мактаб ёшидаги болалар сўзсиз ўз диққатларини ақлий масалаларга қарата оладилар, лекин бу жуда катта иродавий кучни ва юқори мотивацияларни ташкил этилишини талаб қилади.

Боланинг хаёли теварак-атроф таассуротлари, тасвирий санъат асарларини етарли даражада акс эттиришда вужудга келади. Сиймолар, шартли белгилар, табиат манзаралари жамланиб, ўқувчиларда хаёл пайдо бўлади.

Ўқув фаолияти боладан берилган ўқув материалларини эса сақлаб қолишни талаб этади. ўқитувчи ўқувчисига нималарни эслаб қолиши зарурлиги ҳақида кўрсатмалар беради. Ўқувчи нимани эслаб қолиши кераклигини такрорлайди, уни тушуниб олишга ҳаракат қилади. Лекин бу ёшда ихтиёрсиз хотира, шубҳасиз, устунлик қилади. Боланинг хотирасида сақлаб қолишини асосан унинг ишга бўлган қизиқиши белгилаб беради. Ўқув материални тушуниш, эслаб қолишнинг асосий шарти ҳисобланади.

Дарс жараёнида ўқитувчи турли вазиятларни тасаввур қилишни сўрайди. Бу ҳолат албатта, бирон-бир ёрдамчи қуроолар-предметлар, макетлар, схемалар бўлган тақдирдагина ўқувчи тасаввурини ривожлантириши мумкин. Акс ҳолда бу ёшдаги болалар мустақил тасаввур ҳаракатлар қилишга қийналадилар.

Психолог Пиаже тадқиқотларида 6-7 ёшли болалардан турли хил бандликдаги идишлардаги сув миқдорини белгилаш сўралган. Болалар сув миқдорини бир-бири билан тенг бўлган идишларда кўрганларидан сўнггина ўз жавоблари нотўғрилигини билганлар. Кичик мактаб даврида тасаввур асосан болалар расм чизаётганларида, шунингдек эртақ ва ҳикоялар туқиётганларида ривожланади. Кичик мактаб ёшидаги болалар тасаввур жуда кенг ва хилма-хил бўлади. Айрим ўқувчилар реал борлиқни тасаввур этсалар, бошқалари эса фантастик образ ва вазиятларни тасаввур этадилар. Шу боис кичик мактаб ёшидаги болаларни реалистлар ва фантазёрларга ажратиш мумкин. Болалар купинча ўзларига маълум сиймолар, сюжетлардан фойдаланган ҳолда янги образларни тасаввур этадилар, яратадилар. Бу тасаввурлар замирида уларнинг қўрқувни енгиши, дўст топиши, хурсандчилик ҳислари ётади. Бундан ташқари тасаввур терапевтик натижа олиб келувчи фаолият сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бола реал ҳаётда қийинчиликларга дуч

келиб, улардан чиқиб кета олмаган ҳолатда кўпинча хаёлга берилади. Масалан, меҳрибонлик уйида тарбияланаётган бола ўзининг ҳамма ҳавас қиладиган оиласи, уйи бўлишини, бу уйга ўғрилар келиб қолса, у қаҳрамонлик қилишини тасаввур қилади. Ўз тасаввурида яхши ёки ёмон ҳолатларни бошидан кечирган бола ўзининг келгуси хатти-ҳаракатлари мотивацияси учун замин тайёрлайди. Катталарга нисбатан тасаввурнинг болалар ҳаётида аҳамияти жуда катта. Бола тасаввур қилиб атроф-ҳаётни чуқурроқ била бошлайди, ўз-ўзининг шахсий тажрибасидан тасаввур ёрдамида четга чиқа олади, ижодий лаёқати ривожланади, шахсий хусусиятларининг ривожланишига хизмат қилади.

5.3. Ўқув фаолиятининг хусусиятлари

Кичик мактаб ёшидаги бола ўқитувчиси билан яхши эмоционал муносабатда бўлади. Шу давргача бевосита катталар раҳбарлигида у ёки бу ахборотларни ўзлаштириб келган бўлса, энди ўз хоҳиш иродаси билан зарур маълумотлар тўплашга, ўз олдига аниқ мақсад ва вазифа қўйишга ҳаракат қилади. Боланинг ана шу фаоллиги хотирасининг муаяйн даражада ривожланганлигини билдиради. Оқилона ташкил қилинган таълим жараёни мазкур ёшдаги болаларнинг тафаккури жадал ривожлантиради. Бу ёшдаги бола бошқа даврларга нисбатан кўпроқ нарсани ўзлаштиради. Мактаб таълими ўқувчининг турмуш тарзини, ижтимоий мавқеини, синф жамоаси ва оила муҳитидаги ўрнини ўзгартиради. Унинг вазифаси ўқишдан, билим олиш, кўникма ва малакаларни эгаллаш, ўзлаштиришдан иборат бўлиб қолади.

Кичик мактаб ёшидаги боланинг муҳим хусусиятларидан бири, унда ўзига хос эҳтиёжларнинг мавжудлигидир. Бу эҳтиёжлар ўз моҳиятига кўра муаяян билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга қаратилмай, балки фақат ўқувчилик истагини акс эттиришдан ҳам иборатдир. Шу эҳтиёжлар асосида ўз портфелига, шахсий ўқув куролларига, дарс тайёрлаш столига, китоб қўйиш жавонига эга бўлиш, катталардек ҳар кунги мактабга бориш истаги ётади.

Кичик мактаб ёшидаги бола ўзининг туб моҳияти ва вазифасини тушуниб етмайди, балки ҳамма мактабга бориши керак деб тушунади. Катталарнинг кўрсатмаларига амал қилиб тиришқоқлик билан машғулотларга киришиб кетади. Орадан маълум вақт ўтгач, шодиёна лаҳзаларнинг таассуроти камайиши билан мактабнинг ташқи белгилари ўз аҳамиятини йўқота боради ва бола ўқишни кундалик ақлий меҳнат эканлигини англайди. Шунда бола ақлий меҳнат кўникмасига эга бўлмаса унинг ўқишдан кўнгли совийди, унда умидсизлик ҳисси вужудга келади. ўқитувчи эса бундай ҳолнинг олдини олиш учун болага таълимнинг уйиндан фарқи, қизиқарлилиги ҳақида маълумотлар бериши ва уни шу фаолиятга тайёрлаши керак. Таълимнинг мазмуни ўқувчининг билимларни эгаллашга қизиқиши ўз

ақлий меҳнати натижасидан қаноатланиш ҳисси билан узвий боғлиқдир. Бу қис ўқитувчининг рағбатлантириши билан амалга оширилади ва ўқувчида самаралироқ ишлаш мойила, истак ва иштиёқини шакллантиради. Болада пайдо бўлган фахрланиш, ўз кучига ишонч ҳислари билимларни ўзлаштириш ва малакаларни ривожланишига хизмат қилади. Кичик мактаб ёшидаги болаларни ўқитиш жараёни, ўқув фаолиятининг асосий компонентлари: ўқув вазиятлари, ўқув ҳаракатлари, назорат этиш ва баҳолаш билан (В.В.Давидов бўйича) таништиришдан бошланади. Бу борада барча предметли ҳаракатлар ақлий ривожлантиришга қулай бўлган шароитда амалга оширилиши жуда муҳим. Агар бола ўқув ҳаракатларини нотўғри бажарса, бу унинг ўқув ҳаракатларини ё назорат ва баҳолаш билан боғлиқ ҳаракатларни билмаслиги, ёки уларни яхши эгалламаганлигидан бўлиши мумкин. Боланинг мустақил равишда бажарган ҳаракатлари натижаларини ўз хатти-ҳаракатлари хусусиятлари билан таққослай олишлари унда ўз-ўзини назорат этиш хусусиятларини маълум даражада шаклланганидан далolat беради. ўқув вазиятларида болалар айрим турдаги масалаларни ечиш йўллари билан танишадилар ва уларни эгаллаган заҳоти аниқ бир масалаларни ечишда амалий фойдаланадилар. Педагогик психологиянинг асосий талабларида бошлангич синф таълими дастурларидаги кўшгина мавзу ва бўлимларни ўргатиш болаларни маълум бир синфга таалуқли намуналарини ўзлаштиришга йўналтириш орқали ташкил этилиши керак деб таъкидланади. Таққотларнинг курсатишича, бошлангич синф ўқувчиларининг масалаларни ечишдаги айрим йул ва тушунчаларни етарлича эгалламаганлиги бу тушунча ва йўллари шакллантиришда болалар барча керакли ўқув, ҳаракатларини бажаришга ўргатилинмаганлигининг натижасидир. ўқув фаолиятида назорат ва ўз-ўзини назорат этиш кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўқув ҳаракатларини мустақил режалаштириши ва бажаришни шаклланишида жуда муҳимдир. Болалар тафаккури ва нутқининг ривожланишида овоз чиқариб мулоҳаза юритишнинг ва бу услубдан ўқув жараёнида фойдаланишнинг аҳамияти катта. Овоз чиқариб мулоҳаза юритиш ва ўз ечимини асослаб бериш ақлий сифатларни ўсишига хизмат қилиб, киши ўз мулоҳазалари ва хатти-ҳаракатини таҳлил этиши ва англашини ривожлантиради. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ақлий ва ўқув материални ўзлаштириш имкониятлари анча юқори ҳисобланади. Тўғри ташкил этилган таълимда бу ёшдаги болалар ўрта мактаб дастурида кўрсатилган билимларга нисбатан кўпроқ билимларни тушунишлари ва ўзлаштиришлари мумкин. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг узига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, шу даврдан бошлаб, ўқув материални ўзлаштирамасликнинг дастлабки белгилари кўзга ташланади. ўзлаштирамасликнинг асосий сабаблари; бу ақлий тараққиёт ва ўқувчанликнинг бирмунча орқада қолишидир Н.С.Лейтес

мулоҳазаларига кўра инсон ёши улгайган сари ақлий ривожланиш даражаси бирмунча кўтарилади, ўқувчанлик эса бирмунча пасаяди. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ўқувчанлиги, албатта, ўсмир ва ўспиринларга нисбатан юқори, лекин ўсмир ва ўспиринларнинг ақлий ривожланганлиги бошлангич синф ўқувчиларига нисбатан юқоридир. Ўқитувчининг муомала ва муносабат услуби ўқувчининг хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатади. ўқитувчининг дарс жараёнида ҳар бир ўқувчига таъсир кўрсатиши учун қулай имконияти бор. Ўқув фаолиятининг бошланиши жараёнида боланинг катталар ва тенгдошлари билан қиладиган муомала-муносабатлари янгича тус ола бошлайди. "Бола-катта" муносабати "бола-ота-она" муносабатидан ташқарида юзга келади. Чунки, ўқитувчи болага ота-онага нисбатан кўпроқ равишда норматив талаблар қўяди. Биринчи бор мактабга келган бола ҳали ўзини тулиқ англаши ва ўзи хатти-ҳаракатларини аниқ билиши қийин. Фақат ўқитувчигина болага меъёрлар қўйиши, уларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаши мумкин. ўз хатти-ҳаракатларини бошқалар билан мослаштиришга шароит яратиши мумкин. Бошлангич синфда ўқувчилар ўқитувчи томонидан қўйиладиган янги шартларни қабул қиладилар ва уларнинг қоидаларига тўла амал қилишга ҳаракат қиладилар. Бола учун ўқитувчи унинг психологик ҳолатини белгилаб берувчи асосий фигура ҳисобланиб, бу ҳолат унинг нафақат синфдаги, балки, умуман тенгдошлари билан буладиган муносабатига, бу муносабат эса ўз-ўзидан оиласидаги муносабатларига ҳам таъсир кўрсатади. Шунингдек, бу муносабатлар унинг ўқув фаолияти муваффақиятини ҳам белгилаб беради. ўқитувчининг ўқувчиларга таъсир кўрсатиши ва муносабатининг қўйидаги услублари мавжуд. Авторитар услуб: бу қаттиққўллик бўлиб, бунда ўқитувчи ўқувчиларини сўзсиз ўзига бўйсунтирилари талаб этади. Лекин, нима учун қаттиққўллик қилаётганини ёки ўқувчиларига нима учун ўзларини шундай тутишлари лозимлигини тушунтириб бермайди, шунингдек, ўқувчиларни ўз хатти-ҳаракатларини мустақил бошқаришга ҳам ўргатмайди. ўқитувчи дарс давомида ўқувчиларидан жим ўтиришини, саволларга доимо қўл кўтариб, ўқитувчининг руҳсати билан жавоб беришини, ўқитувчининг курсатмаларини сўзсиз бажаришини талаб этади.

Бундай педагоглар ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида эмас, балки асосан ўқув режаси асосида дарс ўтадилар. Дарс давомида ҳам баҳс-мунозара учун деярли имконият яратилмаган ҳолда асосан ўқитувчининг фикри сингдирилади. ўқувчилари билан муомала муносабатда ҳам уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари, жумладан, нерв тизимининг қўзғалувчанлик даражасини ҳам эътиборга олмайдилар. Бу услуб ўқитувчини синфдан, ўқувчидан узоқлаштиради. Эмоционал совуқлик синфда интизомли ўқувчида яккаланиш, хавотирилик, ҳимоя қилинмаганлик ҳиссини ҳам юзга келтиради. Бу услуб синфда юқори ўзлаштириш курсаткичини

бериши, лекин бу узлаштириш, асосан, хотира эвазига бўлиб, лекин мустақил тафаккур, ижодкорлик, ҳозиржавоблик каби хусусиятларни ривожланишдан ортда қолишига сабаб бўлади, унда доимий хавотирлик ўзига нисбатан ишончсизликни келтириб чиқаради.

Императив услубдаги ўқитувчининг ўқувчилари ўқитувчи синфда бўлмаган вақтларда ўз-ўзини бошқариш малакаси бўлмаганлиги учун ҳам интизомга мутлақо бўйсунмайдилар. Бу, асосан, туполонда намоён бўлади. Бу услуб ўқитувчининг мустақкам иродасини кўрсатади, лекин бу иродада ўқувчига нисбатан муҳаббат ҳамда ўқувчининг "*устозим мени яхши кўради*" деган фикри эмас, балки кўрқув ҳисси мавжуддир.

Демократик услуб ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида дўстона муносабат урнатилишига асос бўлади. Дарсдаги интизом мажбурий эмас, балки мувафаққиятга эришиш гарови сифатида болалар ижобий эмоцияни, ўзига ишонч, ўз мувафаққияти, ютуқларидан қувониши, дўстлари билан фаолиятда ҳамкорлик ҳиссини беради. Демократик услуб болаларни бирлаштиради. Шу билан бирга ўзининг фаолияти натижаларига қизиқиш уйғотган ҳолда ўзи учун ўзи ҳаракат қилиши лозимлигини англатади. ўзини-ўзи бошқаришга, ўз хатти-ҳаракатини ўзи назорат қилишга ўргатади. Ҳар бир ишга маъсулият билан ёндошиш ҳисси ўқитувчининг шу ёшдаги болалар билан демократик муомала муносабати асосидагина шаклланади.

Либерал услуб касбий лаёқати йўқ бўлган ўқитувчиларга хос бўлган услубдир. Бундай ўқитувчи дарс жараёнини яхши ташкил эта олмайди. Бундай дарсларда ҳар бир бола ўз тарбияланганлик даражасига қараб ўзини тутади. Бола ўз мажбуриятларини яхши ҳис қилмайди. Муомала муносабатдаги либерал услуб психология ва педагогика фанларига мутлақо зид услуб ҳисобланиб, болалар шахсини шакллантириш ва тарбиялаш жараёнида бу усулни қўлаб булмайди. Шундай қилиб, бошлангич синф ўқувчилари билан муомала-муносабатдаги императив услуб, асосан, маълум бир чегараларга асосланган ҳолда бола шахси ривожига салбий таъсир кўрсатади. Демократик услуб ўқитувчидан муомала-муносабатда жуда катта касбий маҳоратни талаб этган ҳолда, бола шахсининг ижобий томонларини ривожлантирувчи ягона услуб ҳисобланади. Либерал услуб эса ўқувчини эмоционал зўриқтирмайди, лекин унинг шахси ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатмайди. Ўқитувчининг муносабат услуби ўқувчининг фаоллигига бевосита таъсир кўрсатади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи фаоллигининг асосан уч хил кўриниши мавжуд бўлиб булар жисмоний, психик ва ижтимоий фаолликдир.

Жисмоний фаоллик - соғлом организмнинг ҳаракат қилишга бўлган турли мавжуд тўсиқларни енгишдаги табиий эҳтиёждир. Бу ёшдаги болалар ниҳоятда серҳаракат бўладилар. Бу жисмоний ҳаракат боланинг атрофдаги нарсаарга қизиқиш билан қараётганлиги, уларни ўрганишга ҳаракат қилаётгани билан ҳам

боғлиқдир. Боланинг жисмоний ва психик фаоллиги узаро боғлиқдир. Чунки, психик соғлом бола ҳаракатчан бўлади, чарчаган, сиқилган бола эса деярли ҳеч нарса билан қизиқмайди. Психик фаоллик - бу нормал ривожланаётган боланинг атроф оламдаги предметларни, инсоний муносабатларни билишга нисбатан қизиқишдир. Психик фаоллик деганда, болани ўзини билишга нисбатан эҳтиёжи ҳам тушунилади. Мактабга биринчи бор келган болада қатор қийинчиликлар юзга келади. Уларга, аввало, бир қанча мактаб қоидаларига бўйсунishi қийин кечади. Бошланғич синф ўқувчиси учун энг қийин қоида бу дарс вақтида жим ўтиришдир. Ўқитувчилар ўқувчиларнинг доимо жим ўтиришига ҳаракат қилишади, лекин камҳаракатли, пассив, қуввати кам булган ўқувчигина дарс жараёнида узоқ вақт жим ўтира олади. ўқувчини қандай қилиб мактаб қоидаларига бўйсунishiга ургатиш мумкин? Бу борада ўқитувчининг ўқувчилари билан қиладиган муомала-муносабат услубининг аҳамияти жуда катта. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим хусусиятларидан бири улардаги ўқитувчига ишонч ҳисси бўлиб, бунда ўқитувчининг ўқувчига таъсир кўрсатиш имконияти жуда каттадир. Бола ўқитувчини ақл соҳиби, зийрак, сезгир, меҳрибон инсон деб билади. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, oilанинг бошқа аъзолари, қариндош уруғларининг нуфузи кескин камаяди. Шу сабабли, болалар ўқитувчининг ҳар бир сўзини қонун сифатида қабул қиладилар. Демак, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ривожда етакчи булган ўқув фаолияти ўқитувчи шахси ва ўқувчи билан муносабат услубининг аҳамияти жуда катта.

5.4. Бошланғич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши

Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчи учун нафақат билиш жараёнларининг юқори даражада ривожланиши, балки шахсий хусусиятларини ривожлантириш учун ҳам имконият яратади. Етакчи булган ўқув фаолиятидан ташқари бошқа фаолиятлар ўйин, мулоқот ва меҳнат фаолияти ҳам ўқувчи шахси ривожига бевоқиф таъсир кўрсатади. Бу фаолиятлар асосида муваффақиятга эришиш мотивлари билан боғлиқ булган шахсий хусусиятлар таркиб топа бошлайди. Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги болаларда ўқишда маълум ютуқларга эришиш эҳтиёжини қондиришга, шунингдек, тенгдошлари орасида уз ўрнига эга бўлишига имконият ҳам яратади. Айнан ана шу ўрин ёки мавқега эришиш учун ҳам бола яхши ўқиш учун ҳаракат қилиши мумкин. Бу ёшдаги болалар доимий равишда узлари эришган муваффақиятини бошқа тенгдошлари муваффақияти билан солиштирадилар. Улар учун доимо биринчи бўлиш ниҳоятда муҳим. Кичик мактаб даврида болалардаги мусобақага киришиш мотиви табиий психологик эҳтиёж ҳисобланиб, бу мотив уларга кучли эмоционал зўриқишни беради. Бу хусусиятлар аслида боғча

давридан бошлаб юзага кела бошлайди ва кичик мактаб даврида, шунингдек усмирлик даврида ҳам яққол кузга ташланади. Кичик мактаб ёшидаги болалар катталарнинг у ҳақидаги фикр ва берган баҳоларига қараб, ўзларига ўзлари баҳо берадилар. Ўқувчининг ўзига-ўзи берадиган баҳоси, асосан, тўғридан-тўғри ўқитувчининг берадиган баҳосига ва турли фаолиятларидаги муваффақиятларига боғлиқ. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўз-ўзига берадиган баҳолари турлича – юқори, адекват – мос ёки паст бўлиши мумкин. Бу ёшдаги болаларда мавжуд бўлган ишонувчанлик, очиқлик, ташқи таъсирларга берилувчанлик, итоаткорлик каби хусусиятлари уларни шахс сифатида тарбиялаш учун яхши имконият яратади. Кичик мактаб ёши даврини боланинг турли фаолиятларда муваффақиятга эришишини белгилаб берувчи асосий, шахсий хусусиятларни юзага келиш ва мустақамлаш даври деб ҳисоблаш мумкин. Бу даврда муваффақиятга эришиш мотивлари таркиб топиши билан бир қаторда, меҳнатсеварлик ва мустақиллик каби сифатлар ривожланади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда меҳнатсеварлик, асосан, ўқиш ва меҳнат фаолиятида ривожланади ва мустақамланади. Меҳнатсеварлик болада ўзи қилаётган меҳнати унга завқ берган тақдирдагина юзага келади. Болада мустақиллик хусусиятининг шаклланиши асосан катталарга боғлиқ. Агар бола ҳаддан зиёд ишонувчан, итоаткор, очиқ, хусусиятли бўлса, унда аста-секинлик билан буйсунувчанлик, тобелик хусусияти мустақамлана боради. Бироқ болани вақтли мустақилликка ундаш, унда баъзи салбий хислатларнинг шаклланишига ҳам олиб келиши мумкин, чунки ҳаётий тажрибаларини, асосан, кимларгадир тақлид қилган ҳолда ўзлаштиради. Мустақилликни шакллантириш учун болага мустақил бажарадиган ишларни кўпроқ топшириш ва унга ишонч билдириш ниҳоятда муҳимдир. Шунингдек, шундай бир ижтимоий психологик муҳит яратиш керакки, унда болага бирон бир масъул вазифани мустақил бажаришни топшириш, бу ишни бажариш жараёнида бола ўзини тенгдошлари, катталар ва бошқа одамларнинг лидери деб ҳис қилсин. Ана шу ҳис болада мустақил бўлишга ундовчи мотивларни юзага келтиради.

7-11 ёшли болалар ўзларининг индивидуал хусусиятларини англай бошлайдилар. Боланинг ўз-ўзини англаши ҳам жадал ривожлана боради ва мустақамлана бошлайди. Бу даврда болалар ўзларининг исмларига янада кўпроқ аҳамият бера бошлайдилар ва уларнинг исмлари тенгдошлари ва атрофдагилари томонидан ижобий қабул қилинишига ҳаракат қиладилар. Болани ўзининг ташқи кўриниши ва гава тузилишига берадиган баҳоси ҳам ўз-ўзини англашида аҳамияти жуда катта. Кичик мактаб даврининг охирига бориб болалар, айниқса, қизлар ўзларининг юз-тузилишларига алоҳида эътибор бера бошлайдилар. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ўқув фаолияти жараёнида ўзидаги хулқ-атвори ва фаолиятни ўзи томонидан мувофиқлаштириш қобилияти ривожланади, онгли

равишда бир фикрга кела олиш қобилияти ривожланади, ўз фаолиятини ўзи уюштиришга ҳамда билим олиш жараёнига бўлган қизиқишининг қарор топишига ёрдам беради. ўқувчи хулқ-атворининг мотивлаштириши ҳам ўзгаради. Бунда дўстлари ва жамоанинг фикрлари асосий мотивлар бўлиб қолади. Ахлоқий ҳис-туйғулар ва шахснинг иродавий хусусиятлари шаклланади.

5-6 ёшларда кўзга ташланган болаларнинг хусусиятлари йиллар давомида ривожланади ва мустаҳкамланади. Усмирлик даврининг бошларига келиб, жуда кўпгина шахсий фазилатлар шаклланиб бўлади. Болаларнинг индивидуалликлари уларнинг билиш жараёнида ҳам кўринади. Бу даврда болаларнинг билимлари кенгайди ва чуқурлашади, кўникма ва малакалари такомиллашади. 3-4 синфларга бориб, аксарият болаларда умумий ва махсус лаёқатлар кўзга ташланади. Кичик мактаб даврида ҳаёт учун ниҳоятда аҳамиятли бўлган муваффақиятга эришиш мотиви мустаҳкамланади, бу эса ўз-ўзидан бошқа лаёқатларни жадал ривожланишига олиб келади.

Бу ёшдаги болаларда идрок, диққат, хотира, тафаккур ва нутқ тўлиқ шаклланиб бўлгани учун ҳам уларга таълим беришда катталарга қўлланиладиган услублардан фойдаланиш мумкин. Кичик мактаб ёшидаги болалар психик ривожланишига уларнинг атрофидаги одамлар, ота-онаси ва айниқса ўқитувчи билан бўладиган муносабати орқали эришиш мумкин. 3-4 синфларга бориб бола учун унинг ўртоқлари билан муносабатининг ҳам аҳамияти ортади. Бу муносабатлардан катталар таълим-тарбия мақсадларида фойдаланишлари мумкин. Бу ёшдаги болалар соатлаб ёлғиз ҳолда сеvimли машғулотлари билан шугулланишлари мумкин ва шу асосда уларда меҳнатсеварлик ва мустақиллик фазилатлари шаклланади.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятлари.
2. Мактабга ижтимоий-психологик мослашув йўллари қандай?
3. Болалар интеллектуал ривожланишида кичик мактаб даврининг аҳамияти.
4. ўқув жараёни давомида юзага келадиган муаммолар;
5. Кичик мактаб давридаги болалар шахси ривожиди юзага келадиган ангиланишлар.

VI БОБ: ҲУСМИРЛИК ДАВРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

- 6.1. Ҳусмирлик ёшининг психологик хусусиятлари.
- 6.2. Ҳусмирларнинг интеллектуал ривожланиши.
- 6.3. Ҳусмирлик даврида шахснинг шаклланиши.
- 6.4. Ҳусмирлик даврида янги хислатларнинг пайдо бўлиши.

6.1. Ҳусмирлик ёшининг психологик хусусиятлари

Ҳусмирлик 10–11 ёшлардан 14–15 ёшларгача бўлган даврни ташкил этади. Аксарият ўқувчиларда Ҳусмирлик ёшига утиш, асосан, 5–синфлардан бошланади. «Энди Ҳусмир бола эмас, бироқ катта ҳам эмас» – айти шу таъриф Ҳусмирлик даврининг муҳим характерини билдиради. Бу ёшда Ҳусмир ривожда кескин ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Бу ўзгаришлар физиологик ҳамда психологик ўзгаришлардир. Физиологик ўзгариш жинсий етилишнинг бошланиши ва бу билан боғлиқ равишда танадаги барча аъзоларнинг мукамал ривожланиши ва ўсиши, хужайра ва организм тузилмаларининг қайтадан шакллана бошлашидир. Организмдаги ўзгаришлар бевосита Ҳусмир эндокрин системасининг ўзгаришлари билан боғлиқдир. Бу даврда ички секреция безларидан бири гипофез безининг функцияси фаоллашади. Унинг фаолияти организм туқалмаларининг ўсиши ва муҳим ички секреция безларининг (қалқонсимон без, буйрак ўсиши ва жинсий безлар) ишлашини кучайтиради. Натижада буй ўсиши тезлашади, жинсий балогатта етиш (жинсий органларнинг ривожланиши, иккиламчи жинсий безларнинг пайдо бўлиши) амалга ошади.

Ҳусмирлар ўзларини катталардек тутишга ҳаракат қиладилар. Улар ўзларининг лаёқат, қобилият ва имкониятларини маълум даражада уртоқлари ва ўқитувчиларига кўрсатишга интиладилар. Бу ҳолатни оддий кузатиш йўли билан ҳам осонгина кўриш мумкин. Ҳусмирлик ёшига хос бўлган психологик хусусиятларни ургана туриб, Ҳусмирлар шахсининг шаклланиб, ривожланиб, камолатга эришиш йўллари ва унга таъсир этадиган биологик ва ижтимоий омилларнинг бевосита таъсирини тушуниш мумкин. Бу даврда Ҳусмир бахтли болалик билан хайрлашган, лекин катталар ҳаётида ҳали ўз ўрнини топа олмаган ҳолатда бўлади. Ҳусмирлик даври «*ўтиш даври*», «*Кризис давр*», «*қийин давр*» каби номларни олган психологик кўринишлари билан характерланади. Чунки, бу ёшдаги Ҳусмирларнинг хатти-ҳаракатида муқобил, янги шароитларда ўз ўрнини топа олмаганлигидан психик портлаш ҳоллари ҳам кузатилади. ўз даврида *А.С. Витский* бундай ҳолатни «*психик ривожланишдаги кризис*» деб номлаган. Ҳусмирлик ёшида уларнинг хулқ-атворида хос бўлган алоҳида хусусиятларни жинсий етилишнинг бошланиши билан изоҳлаб бўлмайди. Жинсий етилиш Ҳусмир хулқ-атворида асосий биологик омил сифатида таъсир кўрсатиб, бу таъсир бевосита эмас, балки кўпроқ бивоситадир.

ўсмирлик даврига кўпинча сўзга кирмаслик, у жарлик, тажанглик, уз камчиликларини тан олмаслик, урушқоқлик каби хусусиятлар хос.

Катталарга нисбатан ёвуз муносабатнинг пайдо бўлиши, нохуш хулқ-атвор аломатлари жинсий етилиш туфайли пайдо бўладиган белгилар бўлмай, балки улар билвосита таъсир кўрсатадиган, ўсмир яшайдиган ижтимоий шарт-шароитлар воситаси орқали: унинг тенгдошлари, турли жамоалардаги мавқеи туфайли, катталар билан муносабати, мактаб ва оиласидаги муносабатлари сабабли юзага келадиган характер белгиларидир. Мана шу ижтимоий шароитларни ўзгартириш йўли билан ўсмирларнинг хулқ-атворига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиш мумкин. ўсмирлар ниҳоятда тақлидчан бўлиб, уларда ҳали аниқ бир фикр, дунёқараш шаклланмаган бўлади. Улар ташқи таъсирларга ва ҳиссиётларга жуда берилувчан бўладилар. Шунингдек, уларга мардлик, жасурлик, тантиқлик ҳам хосдир. Ташқи таъсирларга берилувчанлик ўсмирда шахсий фикрни юзага келишига сабаб бўлади, лекин бу шахсий фикр аксарият ҳолларда асосланмаган бўлади. Шунинг учун ҳам улар ота-оналарнинг, атрофдаги катталарнинг, шунингдек, устозларнинг тўғри йўлни кўрсатишларига қарамай, ўз фикрларини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Жуда кўп ўсмирлар бу даврда чекиш ҳамда спиртли ичимликларга қизиқиб қоладилар. Катта одам, шунингдек чекувчи, ичувчи сингари янги ролларда ўзини қулай ҳис қилади. Бундай ҳолатларга тушган ўсмир жуда ташвишга тушади ва унда кризис ҳолати юзага келади. Бу кризис ўсмирнинг маънавий ўсиши, шунингдек психикасидаги ўзгаришлар билан ҳам боғлиқдир. Бу даврда боланинг ижтимоий мавқеи ўзгаради, ўзининг яқинлари, дўстлари, тенгдошлари билан янги муносабатлар юзага келади. Лекин энг катта ўзгариш унинг ички дунёсида юзага келади. Кўпгина ўсмирларда ўзидан қониқмаслик ҳолати кузатилади. Шунингдек, ўзи ҳақидаги мавжуд фикрларининг бугун унда содир бўлаётган ўзгаришларга тўғри келмаётганлиги ўсмирни асабийлашишига олиб келади. Бу эса ўсмирда ўзи ҳақида салбий фикр ва кўркўвни юзага келтириши мумкин. Баъзи ўсмирларни нима учун атрофдагилар, катталар, шунингдек ота-онасига қарши чиқётганлигини англай олмаётганлиги ташвишга солади. Бу ҳолат уларни ичдан асабийлашишларига сабаб бўлади ва ўсмирлик даври кризиси дейилади.

Ўсмирлик даврида етакчи фаолият – бу ўқиш, мулоқот ҳамда меҳнат фаолиятидир. ўсмирлик даври мулоқотининг асосий вазифаси – бу дўстлик, ўртоқликдаги элементар нормаларини аниқлаш ва эгаллашдир. ўсмирлар мулоқотининг асосий хусусияти шундан иборатки, у тўла ўртоқлик кодексига буйсунади.

Ўсмирларнинг ота-онаси, катталар билан қиладиган мулоқоти уларнинг катта бўлганлик ҳисси асосида тузилган бўлади. Улар катталар томонидан қилинадиган ҳақ-ҳуқуқларини чеклашларига, қаршилиқ ва эътирозларига қаттиқ қайғурадилар. Лекин шунга

қарамасдан, у мулоқотда катталарнинг қўлаб-қувватлашларига эҳтиёж сезадилар. Биргаликдаги фаолият ўсмирга катталарни яхшироқ тушунишлари учун ёрдам беради. ўсмир ўзида бўлаётган ўзгаришлар, уни ташвишга солаётган муаммолар ҳақида катталар билан бўлишига катта эҳтиёж сезади, лекин буни ҳеч қачон биринчи бўлиб ўзи бошламайди. ўсмир ўзига нисбатан ёш болалардек қилинадиган муомала-муносабатига қаттиқ норозилик билдиради. ўсмирлар мулоқоти ниҳоятда ўзгарувчанлиги билан характерланади. ўсмирлик даврига кимнингдир хатти-ҳаракатини имитация қилиш хосдир. Кўпинча улар ўзларига таниш ва ёқадиган катталарнинг хатти-ҳаракатларига имитация, тақлидчанлик қиладилар.

Қайд этиб утилган йўналганлик, албатта, катталарнинг ҳам мулоқот ва муносабатига мавжуд, лекин улар катталарникидан ўз эмоционаллиги билан фарқланади. Тенгдошлари, шунингдек, синфдошлари гуруҳида ўсмир ўзининг келишувчанлик хусусияти билан намоён бўлади. ўсмир ўз гуруҳига боғлиқ ва қарам бўлгани ҳолда шу гуруҳнинг умумий фикрига қўшилишига ва унинг қарорини доимо бажаришга тайёр бўлади. Гуруҳ кўпинча ўсмирга «Биз» ҳиссининг шаклланишига ёрдам беради ва унинг ички ҳолатини мустақамлайди. ўсмир ёшидаги бола учун дўст танлаш жуда катта аҳамиятта эга. ўсмирлик даврида дўст жуда қадрли ҳисобланади. Дўстлар доимий равишда руҳан, қалбан яқин бўлишга эҳтиёж сезадилар. Бу эҳтиёж ўсмир дўстларнинг ҳол-аҳвол сўрашиши ва куришишларида (қўл бериб, қучоқ очиб куришиш) бирга ўтириш ва бирга юришга ҳаракат қилишларида куринади. Кўпгина ана шундай жуда яқин муносабатлар, ўсмирларнинг шахс бўлиб шаклланишида, ҳамкорликдаги ҳаракатларининг изи инсон қалбида ва хотирасида бир умрга сақланиб қолади.

ўсмирлар катталарнинг уларга билдирадиган ишончларига катта эҳтиёж сезадилар. Катталарнинг ўсмир ёшдагиларга таъсир кўрсатиши, тарбия бериши учун энг қулай шароит – бу умумий меҳнат билан шугулланишидир. Агар кичик ёшдаги болалар ёрдамчи бўлиш ролларидан қониқсалар, ўсмирлар, айниқса катта ўсмирлар катталар билан тенг равишда фаолият кўрсатаётганларидан, лозим бўлганда уларнинг ўрниларига ҳам ишлай олишларидан қониқадилар. Катталар ўсмирлар билан дўстона, уни тўла тушунадиган ва ақл билан раҳбарлик қилсалар, бунга ўсмирлар ижобий қарайдилар, лекин бу раҳбарлик каттанинг хоҳиш-истаги устунлигида кечса, ундай ҳолда улар тўла қаршилик кўрсатадилар. Бу қаршилик кўпинча салбий натижаларга, баъзан депрессия ҳолатни ҳам юзага келтириши мумкин. Бу ҳолат кўпинча ота-онаси авторитар муносабатда бўлувчи оилаларда учрайди. Бундай оилаларда тарбияланаётган ўсмирлар ҳаётида мустақил ҳолда ҳаракат қилишлари, ўз режаларини амалга оширишлари, қийин масъулиятнинг ўз зиммаларига олишлари бирмунча қийинроқ. Улар кўпинча интеллектуал характердаги

муаммоларни ҳам қийинчилик билан енгадилар. Ўсмирлик даврида болаларнинг атрофдаги одамлар билан шахсий ва иш юзасидан бўладиган муносабатларидаги мавқеи ўзгаради. Энди ўсмирлар ўйин ҳамда дамга камроқ вақтларини ажратган ҳолда кўпроқ жиддий ишлар билан шуғуллана бошлайдилар ва уларда билиш жараёнлари жадал ривожлана бошлайди. ўқиш ўсмирлар ҳаётида катта уринни эгаллайди. ўсмирлар ўқишидаги асосий мотив: бу уларнинг улғаяётганликлигини ҳис эттирадиган, англатадиган ўқиш турларига тайёрланишларидир. Улар учун машғулотларнинг мустақил шакллари ёқади. Бошқа давр болаларига нисбатан ўсмирларнинг фанларни муваффақиятли ўзлаштиришлари, қизиқишларининг ортиришлари ўқитувчининг ўқув материални тушунтира олиш маҳоратига боғлиқ. Билим урганиш эҳтиёжлари асосида аста-секинлик билан ўқув фанларига нисбатан қатъий ижобий муносабат шаклланади. Бу даврда ўқишнинг янги мотивлари юзага келади. Бу мотивлар ўсмирнинг ҳаётий режалари, келажак касби ва идеали билан боғлиқ бўлади. Айнан ўсмирлик давридан бошлаб, болалар ҳаётий илмий, баъдий билимларни кенгайтиришга алоҳида эҳтиёж сезадилар ва бунга ҳаракат қиладилар. Билимли бола тенгдошлари орасида ҳурматта сазовор бўлади. Билим ўсмирларга алоҳида бир қувонч бағишлайди ва унинг тафаккур қилиш лаёқатини ривожлантиради. ўсмирларнинг ўқув материалларини фақат механик хотирага асосланган ҳолатда беришлари мумкин. Бу даврда ўқувчиларга бериладиган ўқув материалнинг ҳажми катта бўлгани учун ҳам уни эслаб қолиши ёки бир неча марта такрорлаш йўли билан ўзлаштириши қийин. Бунинг учун ўқувчи ўқув материалнинг мазмунини таҳлил қилиши, ундаги мантиқий тузилишни билиши муҳим. Бу даврда болаларнинг идроки, диққати ва тасаввурлари ўзгаради, лекин бу ўзгариш боланинг ўзига ва атрофдагиларга сезилмаган ҳолда кечади. Шу билан бирга бу даврда боланинг хотираси, нутқи, тафаккур жараёнлари ҳам жадал ривожланади. Бу ўзгаришлар атрофдагиларга сезиларли даражада бўлади. ўсмирлик даврида болани англаши ва ўз-ўзини англаш даражаси кенгайди ва унда бошқа одамлар, олам ҳақидаги билимлари чуқурлашади. ўйин фаолияти аста-секин, камайиб, янги фаолиятлар юзага кела бошлайди. Психик ривожланишнинг янги босқичи бошланади. ўсмирлик даврида ўз фаолиятини назорат этиш ривожлана бошлайди ва ўзини-ўзи бошқаришга интилиши кучаяди. Бир сўз билан айтганда, ўсмирлик даври психик ривожланишда кескин бурилиш даври ҳисобланади.

6.2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши

Ўсмирлик даврида нутқнинг ривожланиши бир томондан сўз бойлигининг ошиши ҳисобига бўлса, иккинчи томондан табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун моҳиятини

англашлари ҳисобига бўлади. Бу даврда ўсмир тил ёрдамида атроф-борлиқни акс эттирилиши билан бир қаторда инсон дунёқарашини ҳам белгилаб бериш мумкинлигини ҳис қила бошлайди. Айнан ўсмирлик давридан бошлаб, инсон айнан нутқ билиш жараёналарининг ривожланишини белгилаб беришини тушуна бошлайди. ўсмирни кўпинча муомалада сўзларни ишлатиш қоидалари – «Қандай қилиб тўғри ёзиш керак?», «Қандай қилиб яхшироқ айтиш мумкин?» каби саволлар жуда қизиқтиради. ўсмирлар мактабдаги ўқитувчилар, катталар, ота-оналар нутқдаги камчиликларига, китоб, газета, радио ва телевидение дикторлари хатоларига тез эътибор берадилар. Бу ҳолат ўсмирнинг бир томондан ўз нутқини назорат этишга ўргатса, иккинчи томондан катталар ҳам нутқ қоидаларини бузишлари мумкинлигини билишларига ва ўзида мавжуд хатоликларни бирмунча барҳам топтиришларига олиб келади.

Ўсмир сўзларнинг келиб чиқиш тарихига, уларнинг аниқ мазмуни ва моҳиятига жуда қизиқади. У энди ўз нутқда ёш бола сингари эмас, балки катта одамлардан сўзларни тавлашга ҳаракат қилади. Нутқ маданиятини эгаллаш борасида ўсмир учун ўқитувчи, албатта, намуна бўлиши шартдир. Айнан мактаб таълими ўсмир билиш жараёналарини ривожланиш йўналишини сифат жиҳатидан ўзгаришда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Билиш жараёналарининг ривожланишида нутқ ҳам оғзаки, ҳам ёзма мавжуд бўлиши билан ҳам кучли восита ҳисобланади. Мактабдаги ўқув жараёналарининг тўғри ташкил этилиши ва амалга оширилиши билан ўсмир нутқининг тўғри ривожланишига шароит яратилади. Нутқни ўзлаштиришга ҳаракат бу ўсмирнинг муомала, билиш ва ижодий фаолиятта қирилишига эҳтиёж ва интилиш ҳисобланади.

Ўсмирлик даврида ўқиш ва ёзма монологик нутқ жадал ривожланади. 5-синфдан бошлаб то 9-синфгача ўқиш тўғри, тез ва ифодали бўлиш даражасидан, ёддан ифодали, таъсири айтиб бера олиш даражасигача кўтарилади. Монологик нутқ эса асардаги кичик бир парчани қайта сўзлаб беришдан, мустақил равишда нутқ ва чиқишлар тайёрлаш, оғзаки мулоҳаза юритиш, фикр билдириш ва уларни асослаб беришгача ўзгаради. Ёзма нутқ ҳам яхшиланган ҳолда ўсмирлар энди уларга берилган эркин мавзу бўйича мустақил ҳолда иншо ёза оладилар. Ўсмирларнинг нутқи тула тафаккур билан боғлиқ ҳолатида амалга оширилади. 5-6 синфлардаги ўқувчилар оғзаки ва ёзма матн учун режа тузиб, унга амал қила оладилар.

Ўсмирлик даврида назарий тафаккур юқори аҳамиятга эга бўла бошлайди. Чунки бу даврдаги ўқувчилар атроф-оламдаги боғланишлар мазмунини юқори даражада билишга ҳаракат қиладилар. Бу даврда ўсмирнинг билишга бўлган қизиқишида прогресс содир бўлади. Илмий назарий билимларнинг эгаллаб олиниши тафаккурнинг ривожланишига олиб келади. Бунинг таъсирида исбот, далиллар билан фикрлаш қобилияти ривожланади. Унда дедуктив ҳулосалар чиқаришга қобилият пайдо бўлади.

Мактабда ўқитиладиган фанлар ўсмир учун ўз тахминларини юзага келтириш ёки текшириш учун шароит бўлиб хизмат қилади. Ж.Пиаженинг таъкидлашича, «*Ижтимоий ҳаёт уч нарсанинг таъсири – тил, мазмун, қойдалар асосида шакллантирилади*». Бу борада улаштирилган ижтимоий муносабатлар ўз-ўзидан тафаккурнинг янги имкониятларини яратди.

11-12 ёшдан бошлаб ўсмир энди мантиқий фикрлаб ҳаракат қила бошлайди. Ўсмир бу ёшда худди катталар сингари кенг қамровли таҳлил этишни ўргана бошлайди. Ўсмир тафаккурнинг назарий даражага қанчалик тез кўтарила олиши, ўқув материалларини тез ва чуқур эгаллаши унинг интеллектини ҳам ривожланишини белгилаб беради. Ўсмирлик даври юқори даражадаги интеллектуал фаоллик билан фарқланади. Бу фаоллик ўта қизиқувчанлик ҳамда атрофдагиларга ўз лаёқатларини намойиш этиш, шунингдек, улардан юқори баҳо олиш эҳтиёжининг мавжудлиги билан белгиланади. ўсмирнинг катталарга берадиган саволлари мазмунли, мулоҳазали ва айнан ўша масала доирасида бўлади. Бу ёшдаги болалар турли фаразларни келтира оладилар, тахминий фикр юритиб, тадқиқот уткази оладилар ҳамда маълум бир масала бўйича муқобил вариантларни таққослай оладилар. Ўсмир тафаккури кўпинча умумлаштиришга мойил бўлади. Республикамизнинг бозор иқтисоди шароитига ўтишида кишилардаги амалий тафаккурнинг аҳамияти ошмоқда. Амалий тафаккур тизимига қуйидаги ақлий сифатлар киради:

- тадбиркорлик, тежамкорлик, ҳисоб-китоблик, юзага келган муаммоларни тез еча олишлик ва бошқалар.

Кўрсатилган барча сифатлар мавжуд бўлган тақдирдагина амалий тафаккурини ривожланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу сифатларни 1-синфданоқ ривожлантира бориш ниҳоятда муҳим. ўсмирлик даврида ишбилармонлик сифатини ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқаришни йўлга қўйиши, умумий фойдали тадбиркорлик ишларида иштирок этиши орқали ривожлантириш мумкин. Бу борада ўқувчи ижрочи ролида эмас балки бошқарувчи, мустақил йул танловчи ва тадбиркорлик муносабатларида ўзи иштирокчи бўлган тақдирдагина ривожланиш амалга ошириш мумкин. Бу ёшда тадбиркорликни ривожлантиришда кўпроқ мустақилликнинг берилиши ўсмир амалий тафаккурининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. ўсмир ёшдаги болаларда тежамкорликни ривожлантириш ақлнинг бошқа сифатларига нисбатан осонроқ кечади, буни кўпроқ уларни қизиқтирадиган нарсаларга мустақил равишда ҳисоб-китоб қилиб боришга йўл маш орқали амалга ошириш мумкин. ўсмирларда юзага келган муаммоларни тез ва оператив ҳолда ечиш малакасини шакллантириш бирмунча қийинроқ кечади. Албатта, бу боланинг темпераментига ҳам боғлиқ. Барча ўсмирларни ҳам тез йўллаб, тез ҳаракат қилишга ўргатиш мушкул, лекин уларни бирор муаммо юзага келиши билан орқага чекинмай, зудлик билан ечишнинг умумий

қоидаларига ургатиб бориш мумкин. Усмирлик даврида интеллектнинг юқори даражада ривожланган бўлиши қимматли ва обрўли ҳисобланади. Усмир шахсида ва унинг билишга қизиқишидаги узгаришлар узро боғлиқ бўлади. Ихтиёрий психик жараёнларнинг ривожланиши усмирдаги шаклланиб келаётган шахс мустақиллигига таянади, ўзининг шахсий хусусиятларини англаш ва шакллантириш имкониятлари эса ундаги тафаккурни ривожланиши билан белгиланади.

Усмирлик даврида диққат, хотира, тасаввур тўла мустақиллик касб этиб, энди уларни ўз ифодасига кўра бошқара оладиган бўлади. Бу даврда қайси етакчи функция (*диққатми, хотирами ёки тасаввур*) устунлик қилаётгани яққол намоён бўлиб, ҳар бир усмир ўзи учун аҳамиятлроқ булган функцияни эътиборга олиш имкониятига эга бўлади. Ушбу функцияларнинг ривожланиш хусусиятларини кўриб чиқамиз:

Диққат. Агар кичик мактаб даврида ихтиёрсиз диққат устунлик қилса, усмирлик даврида бола ўз диққатини ўзи бошқара олади. Дарс давомида интизомнинг бузилиши аксарият ҳолларда ўқувчилар диққатсизлигидан эмас, балки ижтимоий сабаблар билан белгиланади. Усмир ўз диққатини тўла равишда ўзи учун аҳамиятли булган ва юқори натижаларга эришиши мумкин булган фаолиятларга қарата олади. Усмирнинг диққати яхши бошқариладиган ва назорат этиладиган даражада ривожланган бўлиши мумкин. Боланинг ривожланаётган ихтиёрий диққати ўқитувчи томонидан доимо қўллаб-қувватланиши жуда зарурдир. Педагогик жараёнда ихтиёрсиз диққатни ихтиёрий диққат даражасига кўтариш учун бир қанча услублар ишлаб чиқилган. Шунингдек, усмирнинг дарс жараёнида ўз тенгдошлари орасида ўзини кўрсатиши учун шароитни яратилиши ҳам усмирдаги диққатни ихтиёрсиздан ихтиёрийга айланишида замин бўлиб хизмат қилиши мумкин. Лекин, усмирлик даврида жуда қаттиқ чарчаш ҳолатлари ҳам бўлади. Айнан 13–14 ҳамда 16 ёшларда чарчаш чизиги кескин кўтарилади. Бундай ҳолатларда усмир атрофдаги нарса ва воқеаларга тўлиқ диққатини қарата олмайди, диққатнинг кўринишларига усмирлик эришиш ва йўқотиш бўйича тўла қарама-қарши булган давр ҳисобланади.

6.3. Усмирлик даврида шахснинг шаклланиши

Жинсий етилиш усмирнинг бу ёшдаги хулқ-атворига асосий биологик восита сифатида таъсир ўтказиши мумкин, бу бевосита таъсирдир. Социал омилар эса қўйидагилардир: кичик мактаб ёшидан ўрта мактабга ўтиш, яъни яқка ўқитувчи раҳбарлигидан кўпчилик ўқитувчилар тасарруфига ўтиш ва мулоқотдаги узгаришлар ижтимоий фойдали ишларни кенгайтириб бориш, мустақил ва амалий ишларни кўпроқ бажариш, шу билан бирга боланинг оиладаги ўрни ҳам узгаради. Ушбу узгаришлар таъсирида болалар

жисмоний ва ақлий имкониятларини усиб бориши муносабати билан ўзларига кўпроқ ишона бошлайдилар, у энди оилавий муаммолар муҳокамасида ҳам иштирок эта бошлайди. Катта усмирларга нисбатан кичик ўсмирларда пайдо бўладиган келиша олмасликни улардаги жинсий етилишига эмас, балки атрофдаги шарт-шароитлар, оиладаги ота-она, ака-укаларнинг унга муносабати, маҳалла-куй, яъни социал шароитлар таъсири билан боғлаш зарур.

Шу социал шароит ижтимоий ва улардаги психологик иқлимни ўзгартириш билан, кичик ўсмирдаги ёмон хулқ-атвор, ўжарлик, камчиликларини тан олмаслик каби табиий хислатларнинг оддини олиш мумкин.

Баъзи ўқитувчилар кичик ўсмирдаги бу ўзгаришлар урушқоқлик ва салбий аломатлар ўжарликларининг иддизлари қаердан келиб чиқадиган ва нимани боғланганлиги, ниманинг таъсири эканлиги билмай туриб, нотўғри ташхис ва хулосалар келтириб чиқарадилар ва бу, аксарият ҳолда фожиага олиб келиши мумкин.

Аслида эса бу усмир ёки мактаб ёшидаги болаларнинг психик ҳолатларини ва психик ривожланаётганликларини ҳисобга олиш ва психик муаммоларини эркин ва тўғри ечимлари учун ёрдам бериш, уларни ақлий қобилиятларини ривожлантирувчи методлар ёрдамида уларга психологик ёндашиш зарур ва муҳимдир. Кичик усмир ёшдагилар билан ишлаётганда ўқувчининг ҳар бир ташқи ва ички реакцияси ортида унинг ўз психологик сабаблари борлигини билиш муҳимдир. Бу "маданиятсиз", "зарарли", "тушуниб бўлмайдиган" деб ном олган хатти-ҳаракатлар бир қарашда шундай баҳоланади, лекин бу хатти-ҳаракатлар шахс қарор топиши махсус босқичи учун хос хусусиятдир. Кичик ўсмир психологик "механизми" схематик равишда қуйидагича баҳоланади. Эндокрин гармонларини пайдо бўлиши ва уларнинг марказий нерв системасига таъсир қилиши билан боғлиқ бўлган жинсий етилишнинг бошланиши болаларнинг активлигини жисмоний ва психологик имкониятларини оширади ҳамда болада ўзини катталардек ҳис этиш, мустақил бўлиш тўйгуларини туюш учун қўлай шарт-шароитларни олиб келтиради. Бироқ, психик ривожланишни бу босқичда ҳам бола ҳали мустақил ҳаракат қилишга тула тайёр бўлмайди. Асосий зиддиятни келтириб чиқарувчи омилардан бири ўз мустақиллигини имкониятидан ортиқ даражада баҳолашдир. Ўз имкониятларини ортиқча баҳолаш билан кичик ўсмирнинг психик имкониятлари ўртасида тафовут пайдо бўлади. Бу зиддиятни ҳал этилиши қандай содир бўлади ва у болани ташқи кўриниши хулқ-атворида қандай намоён бўлади?

Маълумки, ҳар бир боланинг муносабатлари аниқ ишларда кўринади мустақамланади ва қайд этилади. Бола ўзидаги мустақилликни шакллантириш учун ўзи мустақил ишларни бажаришга тўғри келади. Лекин, иккинчи томондан бир марта мустақил иш бажариш учун истеъмолий шарт-шароитлардан ҳоли бўлишга ҳаракат қилади. Лекин мустақил ҳаракат қилиш учун бола

бошқа механизмларга эга эмас. Булар ўсмирнинг ўз кучига ички бир ишончни мавжуд эмаслиги, ўз олдда турган ва унинг натижасини аниқ тассаввур эга олмаслик аломатлардир. Бу белгилар мана шу ёшда кишини мустақил ҳаракат қилишга қодир бўлишга, айна ҳолларда теварак атрофдаги кишиларга қарши бориб, ўзини ҳақ эканлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга, бошқа ҳолларда эса вазиятни вазминлик билан қабул қилишга дават этади. Кичик ўсмирда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва ўзини англашни шакллантиришни бир қанча йўллари мавжуд. Масалан: бу даврда катталарга тақлид қилиш ёки оилада ўз ҳурматини талаб қилиш, ўз сўзини утказиш, ўзини ҳурматли, обрўли катта ёшли кишини образига ўхшатиб ривожлантириш кучли бўлади. Уларга бирор сўз ёки танбеҳ билан мурожаат қилсангиз-у ўзини мустақил фикрлай олиши ва бирор ишни албатта уддасидан чиқа оладигандек кўрсатади. Ваҳоланки, ҳали ўсмирни психологик имкониятлари етарли эмас ёки ривожланмаган катталар ўқитувчилар ўсмирдаги бу жараёни психологик нуқтаи назаридан баҳолай олишимиз унга сохта педагогик, юзаки ёндашмай, аксинча, унга ўз имкониятларини ўстиришга ўз ички ва ташқи қобилиятларини тўғри ривожлантиришга йўналтиришимиз муҳим. Ўсмир ёшдаги болани биринчи гада интиладиган нарсани у ўзини энди кичкина бола эмас, катта бўлиб қолганлигини атрофдагиларга ишонтиришдан иборат. Бу ёшда катталар ўсмирларни билиб-билмай қўяётган камчилик ва хатоларини кўпчилик ичда уялтириб, камситиб, қоралаб эмас, балки психологик йўл билан ёндашган ҳолда ёрдам бериш уни *"катта бўлиб қолганлик"* туйғусини сўндириб эмас, балки катта одам қандай бўлиши ва қандай талабларга жавоб бериши кераклигини англашти зарур. Демак, бу ўсмирни тўлақонли психик ривожланиши учун зарур булган ҳаётий бир хислат эканлигини билган ҳолда шу билан боғлиқ салбий ишларни психологик табиатини тўғри тушунмоғи ва болаларни ўзларини катта тутишларига тўсқинлик қилмаслик, аксинча уларнинг бундай хатти-ҳаракатларини ижобий юзага солиш учун интилиши керак. Ўсмирларни ўз тенгдошлари билан мулоқотда бўлиши гоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўз тенгдошлари билан тенглик асосида қилинган муаммолар муносабат асосида ўсмир алоҳида бир ижтимоий муносабатлар мактабини ўтайди. Ўзаро қизиқишлар, атроф дунёни, бир-бирларини англашлари ва тушунишлари улар учун жуда қимматлидир. ўсмирлар учун уй вазифалари, уй ишлари буйича мажбуриятларни бажаришга қараганда тенгдошлари билан мулоқот қилиш муҳимроқдир. Ўз ишларини сирларини бола энди ота-онасига эмас, балки тенгдошига кўпроқ ишонади. У энди салбий ва ижобий томонларига алоҳида бир ургу бермаган ҳолда ўзи хоҳлаган кишини билан дўст бўлиш ҳуқуқини талаб этади. Ўз тенгдошлари билан мулоқот ва муносабат жараёнида ўз шахсини эркинлик билан тўла намоён эта олади. Шахсий эркинликни у катта бўлиш ҳуқуқи деб англайди. Ота-

оналарнинг усмирга шу эркинликнинг бермаслиги ёки усмирнинг шундай деб билиши натижасида улар ота-онага қарши позицияда бўладилар. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ана шу мулоқот ва муносабат асосида усмирларда гурур ҳисси шакллана бошлайди. Албатта, гурур норма ва қоидалари катталардан ўрганилади, лекин уз гурурини қандай ҳимоя қилиши усмирларнинг алоҳида назоратида бўлади. Улар орасида содиқлик ва тўғрилик каби хислатлар юқори баҳоланиб, сотқинлик уз сўзига бевафолик, эгоизм, қизғончиқлик қаттиқ қораланади ва қаттиқ жазоланади. Бу жазо у билан уришиш, калтаклаш унга қарши байкот эълон қилиш ва уни ёлғизлатиб қўйиш шаклида бўлиши мумкин. Усмирлар ўзини ҳурмат қилишини, ўз фикрини ва қизиқишини ҳимоя қилишни билмаган тенгдошларига жуда паст баҳо берадилар.

6.4. Усмирларнинг психик ривожланишида янги хислатларнинг пайдо бўлиши

Усмирлик даврида, асосан, билиш жараёнлари юқори даражада ривожланади. Бу йўлларда усмирларга ҳаёт давомида керак бўладиган асосий шахсий ва тадбиркорлик хусусиятлари очиқ кўрина бошлайди. Хотира, механик хотира даражасидан мантиқий хотира даражасига кўтарилади. Нутқ ривожланган, хилма-хил ва бой тафаккур эса ўзининг барча кўринишлари: ҳаракатли, образли, мантиқий даражасида ривожланади. Усмирларни энди турли амалиёт ва ақлий фаолиятларга ўргатиш мумкин. Шунингдек, бу даврда умумий ва махсус лаёқатлар шаклланади ва ривожланади.

Усмирлик даврига жуда кўп зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар хос. Мактаб дастури ва бошқа ишлар билан боғлиқ турли масалаларни ечишда кўзга ташланадиган усмирларнинг интеллектуал ривожланганлиги катталарни улар билан бирга жиддий муаммолар бўйича фикрлашга ундайди, усмирларнинг ўзлари ҳам бунга ҳаракат қиладилар. Бошқа томондан эса айниқса, келажак касб, хулқ-атвор этикаси, ўз мажбуриятларга масъулик каби муаммолар муҳокамасида инфантилликни (ёш болаларга хос жисмоний ва психологик ҳолат) кузатиш мумкин.

5-6 синф ўқувчиларига синфдаги ўзи эгаллаган мавқеига катта эътибор бериш хусусияти хос. Айниқса, 6 синфдан бошлаб, ўқувчилар ўз ташқи кўринишларига, шунингдек қарама-қарши жинсдаги болалар ва улар билан ўзаро муносабатларига эътибор бера бошлайдилар.

7-синф ўқувчиларида эса ўз лаёқатларини ривожлантиришга хос қизиқиш юзага келади. 8-синф ўқувчилари эса мустақиллик, ўзига хослик, дустлик ва уртоқлик билан боғлиқ бўладиган шахсий хислатларни юқори баҳолашади. Усмирларнинг ана шу кетма-кет юзага келадиган қизиқишларига асосланган ҳолда фаол равишда иродавий ишбилармонлик ва бошқа фойдали сифатларни ривожлантириш мумкин.

Ўсмирлик даврида ўқув фанларини турли ўқитувчилар ўқитиш муносабати юзага келади. Катталар шахси ва фаолиятни баҳолашнинг янги мезонлари ҳам уларда шакллана бошлайди. Ўсмирлик асосан, билимли, талабчан, ҳаққоний, ўқув материални қизиқарли ва тушунарли йўл билан еткази оладиган ўқитувчиларни ажратмайдиган, ўқитувчиларни кўпроқ ҳурмат қиладилар ва яхши кўрадилар. Улар ўқитувчи билан муносабатларига ҳам катта эътибор берадилар.

10-15 ёшли болаларнинг фаолият мотивларида ҳам ўзгаришлар амалга ошадилар. Илк ўсмирлик даврида кўпчилик ўсмирлар ўзларига салбий шахсий характеристика берадилар. Катта бўлган сари ўсмирнинг ўз-ўзига берган баҳоси дифференциал характерда (хулқ-атвориغا, ижтимоий вазиятларда ўзини тутишга ва айрим хатти-ҳаракатларига) намоён бўла бошлайди.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Ўсмирлик даврининг асосий психик хусусиятлари.
2. Ўсмирлик давридаги етакчи фаолият тури.
3. Ўқув фаолиятининг қайта тузилиши ҳамда ўсмирдаги билиш жараёнларнинг ривожланиши.
4. Ўсмирлик даври кризиси, сабаблари ва намоён бўлиши.
5. «Тарбияси қийин» ўсмир хулқ-атворидаги салбий хусусиятлар ва уларга психологик ёндошув;
6. Ўсмирлик ёшида индивидуал ёндошувнинг психологик жиҳатлари.

VII БОБ: ИЛК УСПИРИНЛИК ЁШИНING ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

- 7.1 Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари.
7.2 Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш.
7.3. Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий хусусиятлари

7.1. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари

Илк ўспиринлик даври «*камолот бусагаси*» деб таърифланади. Бу камолот босқичи физиологик, психологик ва ижтимоий чегараларни ўз ичига олади. Психология фани ўспиринлик муаммосини комплекс ўрганишни даъват этади.

Бу жуда қийин масала, чунки психофизиологик тараққиёт суръати билан унинг босқичлари ижтимоий етилиш муддати билан ҳамма вақт ҳам тўғри келавермайди. *Акселерация* натижасида бугунги болаларимизнинг тараққиёти аввалги авлодларга нисбатан ўртача икки-уч йил аввал етилмоқда. Физиологлар бу жараёни 2-даражали жинсий белгиларнинг пайдо бўлишига қараб, 3-та босқичга ажратадилар:

I босқич - препубертат;

II босқич - пубертат;

III босқич - постпубертат.

Ёш психологияси ўспиринликнинг ёшини I-II босқичлар билан боғлаб келар эди. Акселерация муносабати билан ўспиринлик ёшининг чегараси энди 15-16 дан 18 ёшгача бўлмоқда. Демак, ўспиринлик ҳам олдин бошланади. Лекин, бу тараққиёт даврининг конкрет мазмуни биринчи навбатда ижтимоий шароитлар билан белгиланади. Ёшларнинг жамиятда тутган ўрни, уларнинг мавқеи, улар эгаллайдиган билимларнинг ҳажми ва бир қатор бошқа факторлар ижтимоий шароитларга боғлиқдир.

Илк ўспиринлик ёши болаларнинг 15 ёшдан 18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади. Бу академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчиларидир. Бўйнинг ўсиши ўспирин қизларда 15-16 ёшгача, ўғил болаларда 17-18 ёшга давом этади. Бу ёшда мускулар кучи тез ўсади. Масалан, 18 ёшли бола мускул кучи 12 ёшли болага нисбатан 2 баравар кўп бўлади. Жисмоний тараққиёт, асосан, тўғри овқатланиш режимига ва жисмоний тарбия билан шуқулланишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жинсий тараққиёт жиҳатдан бу ёшдаги кўпчилик йигит ва қизлар постпубертат (туғалланувчи) даврда бўладилар. Буларнинг жисмоний ривожланиши катта ёшдаги одамнинг жисмоний ривожланишидан кам фарқ қилади. Бўйнинг ва организмнинг нотекис ўсиши ва ривожланиш даври тугалланади ҳамда жисмоний ривожланишнинг нисбатан бирмунча текис даври бошланди. Ўспиринлик ёшида жисмоний сифатлар (бўй, оғирлик) нисбатан барқарор даражага етган бўлади. Шунингдек, мускул кучи

ва ишчанлик қобилияти сезиларли даражада ортади. Кукрак қафасининг ҳажми кенгайди, скелет, найчасимон суяклар қаттиқлашади, туқималар ва аъзоларнинг шаклланиши ва функционал тараққиёти тугалланади. Одатда бу ёшда юрак ва қон томирларнинг ривожланишида ўсмирларга хос булган нотекислик энди текислашади, қон босими бараварлашади, ички секреция безлари бир меъёрда ишлай бошлайди. Нерв системасининг ва хусусан, мия ривожланишидаги ўзгаришлар маълум бўлиб қолади. Лекин, бу ўзгаришлар мия массасининг ортиши ҳисобига эмас, балки миянинг ички хужайралари тузилишининг мураккаблашуви ҳисобига руй беради. Бош мия пўстининг қисмларида ассоциатив туқималарнинг миқдори кўпаяди. Натижада ўқиш ва меҳнат жараёнида катта (ярим шар) қатламининг аналитик-синтетик фаолияти мураккаблашади. Жинсий етилиш муддати ирқий ва миллий хусусиятларга ва иқлимга боғлиқ булмайди.

Илк ўспиринлик даврини иккинчи ўтиш даври деб ҳисоблаш мумкин. Агар биринчи ўтиш давридаги кўпроқ болаликка яқин бўлса, иккинчи ўтиш даврида бўлган ўспирин кўпроқ ёшлик даврига яқиндир ва шу жиҳатидан урганилади ҳамда тадқиқ этилади. Илк ўспиринлик даври, асосан, унда мустақил ҳаётнинг бошланиши билан (урта мактабни тамомлаб, лицей, коллежларга кириши) характерланади. Ҳаётдаги бу ўзгаришлар илк ўспиринлик шахсига, уни ўзини англашига таъсир кўрсатади. Ўсмирлардан фарқли ўлароқ илк ўспиринлар катта ҳаётни тасаввур этмайдилар, балки унда иштирок этадилар.

Унинг мустақиллиги ортиши билан бир қаторда катталарнинг унга муносабатлари ҳам ўзгаради. Катталар ўсмирга кўпроқ бола деб қарасалар, илк ўспирин ёшдагиларга катта одамдек муносабатда бўладилар. Илк ўспиринлар ҳаётда ўз ўрнини топишга нисбатан интилиш англаган ҳолатида бўла бошлайдилар. У ўз ҳаётий режаларини амалга ошириш учун ҳаракат қила бошлайди ва маълум бир касбни эгаллай бошлайди ёки шу соҳа бўйича академик лицейларда ўқишини давом эттиради. Ўспиринлар танлаган соҳалари ёки касбларида жуда катта янгиликлар, кашфиётлар қилгилари келади, лекин аста-секинлик билан янгилик ва кашфиётлар қилиш учун уларда билим ва тажриба етиштирилганини, бунинг учун кўпроқ ўқиш ва урганишлари кераклигини англай бошлайдилар.

Ўспирин - бола билан катта одам ўртасидаги оралиқ мавқени эгаллайди. Боланинг жамиятда тутган ўрни катталарга боғлиқдир, катталар уларга ҳаёт фаолиятининг асосий мазмун ва йўналишини белгилаб берадилар. Боланинг бажарадиган роли катталар ролидан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Ҳаёт фаолияти мураккаблашган сари, ўспиринларда ижтимоий роллар кенглиги фақат миқдор томондангина кенгайиб қолмай, балки сифат томонидан ҳам ўзгариб боради. Масалан: 16 ёшда паспорт олади; 18 ёшидан фаол сайлаш ҳуқуқига ва оила қуриш имкониятига эга бўлади. ўспирин жиноий

ишлар учун жавобгар бўлади. Баъзи ўспиринлар бу ёшдан бошлаб ишлай бошлайдилар. Касб танлаш ҳақида уйлай бошлайдилар. Лекин, шунга қарамай ўспиринларда катталарга қарамлик хусусиятлари сақланиб қолади.

Ўспиринлар (16-18 ёшлар) ўзларининг психологик хусусиятлари билан бошқа ёш даврдаги болалардан кескин фарқ қиладилар. Жисмоний ҳамда ақлий жиҳатдан вояга етган, камолотга эришган, дунёқараши, ўз-ўзини бошқариши каби етук инсоний хусусиятлари таркиб тошган бўлади. Улар вазмин, мулоҳазали бўладилар, катта ёшдагиларга ҳурмат-эҳтиром билан қарайдилар. Улар узоқни кўзлайдиган, келажак учун қайгурадиган, ота-оналарининг яқин ёрдамчисига айланадилар. Ўқув фаолияти ўспириннинг асосий фаолияти бўлиб қолаверади, ўқишга нисбатан ўсмирлик ёшига қараганда ўспиринликда бир мунча юқорироқ бўлади. Мустақил ҳаётга тайёргарлигини ўз-ўзини англаши билан мотивлар бу даврда етакчи ўринни эгаллайди. Мотивлар тизимида жамиятнинг тўлақонли аъзоси бўлишга интилиш, инсонларга наф келтириш каби ижтимоий мотивлар устунлик қилади. Бу даврда ўспиринларнинг келгуси ҳаётини ва тавлаётган касбий режаларига кўра фанларга нисбатан қизиқишлари ўзгаради, ўспириннинг фанларга ҳамда шу фан ўқитувчиларига нисбатан муносабати ўзгаради. Ўспиринлик даврида ўзи кўзлаган мақсадларига эришишга асосланган мотивлар биринчи ўринга кутарилади. Ўсмирлар ўзларининг ўқишга бўлган муносабатлари ва уларнинг ўқиш-ўрганишга ундовчи сабабларни яхши англайдилар. Ўспиринлик ёшида бошдан кечириладиган ҳис-туйғуларнинг бойлиги, хилма-хиллиги билан, ҳаётнинг турли томонларига эмоционал муносабатда бўлиши билан ажралиб туради. Ахлоқий ва ижтимоий, сиёсий ҳисларнинг ривожланиши айниқса характерлидир. Улар одатда муайян ахлоқий талаблар билан ўзаро тўғри муносабатда бўладилар. Бошдан кечирган ҳис-туйғуларни англаб етиш маҳорати ҳам ривожланади. Ўспиринлик ёшида ўқувчиларда ўртоқлик ҳиссининг ривож топиши характерлидир. *Россия* психологлари *И.В.Страхов* билан *А.А.Шнирман* тадқиқотларининг кўрсатишича, ўспиринлик ёшидаги дўстлик ўсмирлик ёшидаги дўстликдан баъзи бир хусусиятлари билан фарқ қилади.

1) Ўспиринларда дўстлик мотивлари анча чуқурроқ бўлади. Буларда –ошкоралик, ўзаро ишонч, талабчанлик, садоқат, биргаликда доимий ёрдам кўрсатиш, камчиликларни тугатиш, дўстига ёрдам бериш, ўзаро ҳурмат, бир-бирини тушуниш ва ҳоказо.

2) Дўстлик ҳислари анча сермазмун бўлиб, қизиқишлар фаолиятнинг кенг доирасини қамраб олади.

3) Дўстлик эмоционал бўлиб, дўсти кечираётган ҳисларга жавоб бера олиш қобилиятига эга бўлади.

Ўспиринлик ёшидаги дўстлик купинча бутун умр бўйи давом этади. Ўртоқлик муносабатлари жамоани жинслаштиришга ёрдам

беради, унинг ҳаётий фаолиятини оширади. Ёнингда уртоғинг борлигини ҳис қилишнинг ўзидек қийинчиликларни енгишга ёрдам беради. Успиринлар дустлик, самимийлик, эмоционал софдиллик каби хислатларни биринчи уринга қўйишади. Дустлар бир-бирлари билан юракларини бўшатадилар. Дустларга самимий меҳрибонлик шахсининг рефлективлик даражасига ҳамда унинг эмоционал ҳаёт хусусиятларига боғлиқдир. Успирин ҳамма вақт ростгўй, самимий бўлишни истайди.

Успиринлик ёшида алоҳида бир ҳис - севги пайдо бўлади. Бу мактаб ўқувчисининг эмоционал ҳаётида янги бир ҳолат ҳисобланади. Успиринлик севгиси соф, покиза, бегубор, хилама-хил кечинмаларга бой, мулозим, ҳаёлга берилиш ва самимият белгиларига эга бўлади. Йигит ва қизларимизнинг севгини бошдан кечиришида бир-бирларини ҳурмат қилиш, дустлик, ўзаро ёрдам, бир-бирини тушуниш каби хислатлар характерли бўлиб, улар бир-бирларидаги юксак маънавий сифатларни қадрлайдилар. Йигит ва қиз болалар ўртасидаги муносабатлар успиринлик ёшида фаоллашган бўлади. Ўртоқларига нисбатан муносабатлар доираси кенгаяди. Айниқса, қизларда аралаш дустлик эҳтиёжлари кенгаяди. Болаларга хос 16-17 ёшларда биринчи жиддий мойиллик ва севги эҳтиёжлари курина бошлайди. Икки жинс ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи асосий муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Успиринларда севги ҳисси бир қанча ҳолатларга боқлиқ. *Биринчидан* - жинсий етилиш; *иккинчидан* - ишонадиган, суйнадиган ва ҳар қандай нозик масалалар бўйича галлашиш мумкин бўлган дустга эҳтиёж; *учинчидан* - бу табиий инсоний эҳтиёж ҳисобланиб, инсон кўпинча ўзини ёлғиз ҳис қилганида кучли эмоционал боғлиқликка интилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича бундай туйғу кучайган шаклда биринчи бор илк успиринлик даврида юзага келади. Илк успиринлар ёлғиз бўлишни истамаганлиги учун ўзлари фаол равишда ўзаро яқин мулоқот, бир-бирлари билан интим муносабатни излайдилар. Баъзан успиринлар бу ҳисларга шунчалик берилиб кетадиларки, бошқа нарсалар мавжудлиги ҳақида мутлақо унутиб қўядилар. Бу даврда успиринларда севиш мумкин бўлган қиз ёки йигит идеали пайдо бўлади ва кўп йиллар даврида бу идеал сақланиб туради. Успиринлар тасаввурларидаги идеал кимнидир ёқтиришига, севишига туртки бўлади. Успиринларнинг идеал образлари баъзан реал булмайди, яъни улар ҳеч кимни «*унга*» ўхшатмайдилар. Бу эса уларда ишончсизлик ҳамда ёлғизлик ҳиссини ҳам юзага келтириши мумкин. Илк успиринларга шу мавзуда бадиий адабиётлар ўқиш, кинофильмлар, театрлар томоша қилишни тавсия этиш ҳамда турли суҳбатлар ўтказиш, уларга ўзларини келгуси ҳаётларини ўзларига мос турмуш ўртоқлар топши масаласига жиддийроқ ёндошишларига ёрдам беради.

7.2. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш

Юқори синф ўқувчиларининг билиш жараёнлари турли нуқтаи назарларни таҳлил этишга ва бу масала бўйича ҳар томонлама ўйлаган ўз фикрини беришга ёрдам бера олади. Бу ёшдаги ўспиринлар атрофдаги турли воқеа-ҳодисалардаги ҳақиқатни билишга интилади. Уларнинг тайёр ечимлар, маълумотлар эмас, балки шу ечим ва маълумотларни ўзлари мулоҳаза юргизиб, қидириш жараёнининг ўзи кўпроқ қизиқтиради. Бу борада турли масалалар бўйича баҳс ва мунозаралар юритишга ва уларнинг фикрларини исботлашга жуда қизиқадилар. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожини фаол равишда давом этади. Лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кузатувчиларга кам сезилади. Бу даврга келиб, ўспиринлар тўла равишда мантиқий тафаккурга эга бўладилар, назарий фикр юритиб, ўзларини-ўзлари таҳлил эта оладилар. Улар энди бемалол ахлоқий, сиёсий ва бошқа мавзуларда баҳслаша олиб, ўз муносабатларини билдира оладилар. Ўспиринлик даврида болалар жуда кўп илмий тушунчаларни ўзлаштириб, улардан турли масала ва муаммоларни енгилда фойдалана оладилар. Болаларда англаш ва ўз-ўзини англаш сезиларли даражада ўсади. Ўспириннинг ўз-ўзини англаши ўқув, меҳнат ва мулоқот мотивацияларини ўзгаришида ўз аксини топади. Бу даврда, болада янги фаолиятлар юзага келиб, психик ривожланишида янги босқич бошланади.

Ўспиринлик ёши ўқиш, меҳнат, мулоқот сингари етакчи фаолиятлар асосида умумий ва махсус лаёқатларининг ривожланаётганлиги билан характерланади. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожланиши фаол кечади. Лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кузатувчиларга кам сезилади. Ўспиринлик даврига келиб, жуда кўп болаларда ўз фаолиятларини олдиндан режалаштириш лаёқати яхши ривожланган бўлади. Шунингдек, ўз-ўзини бошқариш ҳам ўспиринлик ёшидаги болаларда яққол кўзга ташланади.

Ўспириннинг ўқув машғулотига муносабати ўз хусусияти ва мазмуни жиҳатидан бошқа ёшдаги ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги муносабатидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурнинг мураккаблашуви, янги фан ва мавзуларнинг киритилиши, ўзлаштирилиши назарий тафаккур ёрдамида амалга оширишни тақозо этади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, ўқувчиларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради, улар айрим фанларга танлаб муносабатда бўла бошлайдилар. Ўспирин ўқувчиларнинг ўқув фанларига муносабатлари қуйидаги ҳолатларга боғлиқдир:

1. Фаннинг дунёқарашдаги ролига.
2. Фаннинг билишдаги аҳамиятига.
3. Фаннинг ижтимоий аҳамиятига.
4. Фаннинг амалий аҳамиятига.

5. Фаннинг ўзлаштириш даражасига.

6. Фаннинг ўзлаштириш услубиётига.

Успирилик даврида билишга оид қизиқиш кўлами тобора амалий хусусият касб эта бошлайди. Жумладан, ижтимоий-сиёсий масалаларга, техника, табиатга, осмон жисмларига, спорт ва ҳоказоларга қизиқиши кучаяди. Успириларда сезгирлик, кузатувчанлик янада такомиллашиб боради, мантиқий хотираси, эса олиб қолишининг оқилона йули, воситалари таълим жараёнида етакчи вазифани адо эта бошлайди. Мазкур паллада ўспириларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусият касб эта бошлайди. Тафаккур ривожланиши билан биргаликда ўқувчиларнинг нутқ маданияти ривожланади. Успирин турли жанрдаги адабий асарларни ўқиши, тушуниши орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилиш ва мунозарага киришишга ўрганиб боради. Успирилик тафаккурининг сифатига унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги кабилар киради. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, ўспирин онгида теварак-атрофдаги воқелик тўғрисида қанча миқдорда мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда эса моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунилари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боқланиш ва муносабатлари ўспирининг фикрлаш фаолиятида тўлиқ акс этганлиги тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги сифатлари билан мунтазам боғлиқ бўлади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда ўспирининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига янги вазифалар қўя билиши, бу вазифаларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз, оқилона усуллар билан мустақил ҳал қилиш ўқувчанлигини тушуниши керак. Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Айрим қиз ва йигитлар ақлий ривожланишдан орқанда бўлиб, ўқув материалларини ўзлаштиришга улгурмайдилар ёки қийналадилар, улар теварак-атрофдаги воқеликни билиб олиш мақсадида умумлаштирувчи тушунчалардан фойдаланишни билмайдилар, чунки бу тушунчалар, хулосалар, фикрлар, ҳодиса ва фактларни тадқиқ қилишни ёдлаб оладилар. Болаларни ақлий жиҳатдан ривожлантириш учун уларнинг ўқиш фаолиятларини фаоллаштириш ва уларнинг билимларини онгли равишда ўстириши керак. Таълимда онглилик ўқувчининг юқори даражасидаги фаолиги билан таъминланади. Билимларини фаол фаолият кўрсатиб ўзлаштирганда, ўқувчилар бу билимларни яхши тушунибгина қолмай, уларни амалий фаолиятда қўллашга ҳам ўрганадилар. *Г.Е.Залесский* ўқувчиларга ижтимоий масалалар, иқтисодий ҳамда ижтимоий фактлар ва ҳодисаларни мустақил равишда илмий таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш усулларини махсус ургатиш муҳим ва зарурлигини тадқиқот асосида кўрсатиб берган. Бу ўринда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини фаоллаштиришга, тўғри

раҳбарлик қилган ҳолда танишиши лозим. Успиринларнинг ақлий жиҳатдан ривожланишида назарий тафаккурнинг роли каттадир. Успирин адабий асарларни ўқиш ва тушунтириш орқали мустақил фикрлаш, мулоҳаза юритиш ва мунозараларга ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қарашни шаклланади. Маълумки, шахснинг ана шу фазилатлари унда фикрлаш, мустақил ўйлаш, тўғри ҳукм ва хулосалар чиқариш, қатъий қарорга кела олиши натижасидир. Успиринларнинг адабий асарни баҳолаши, у ҳақда шахсий фикрларни билдириши, муаммонинг томонлари юзасидан баҳслашуви инсоний хислатларнинг муайян даражада иштирок этиши ақл танқидчилигининг айнан ўзгинасидир. Турмушда учрайдиган ноурин танқидийлик эса успириннинг баъдий диди ва ҳаётий тажрибаси заифлигидир. ўқитувчининг асосий вазифаси ўқувчилар тафаккуридаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга воқеликка одилона, оқилона, танқидий нуқтаи-назардан қарашни ургатишдан иборат. Успиринларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб топганидан кейингина тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожлана бошлайди. Ақл танқидчилигининг ривожланиши ўқув материалларини пукта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, воқеликни исботлаш ва асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Ҳодисалар тўғрисида ҳукм ва хулоса чиқариш, тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини ривожланади. Успирин қобилияти ва истеъдоди таълим жараёнида, меҳнат фаолиятида ривожланади. Қобилиятнинг ўсиши билимлар, кўникмалар, малакаларнинг сифатига боглиқ бўлиб, шахснинг камол топиш жараёнига қўшилиб кетади. Демак, мактабда ўтиладиган, дарслар, лаборатория ишлари, амалий машгулотлар, реферат, конспект ёзиш каби фаолият турлари успиринлар ўзлаштириш учун зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади. Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак атрофдаги воқеликнинг умумий қонуниятларини ўсишига, ақлий имкониятларининг вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англашига муҳим шарт-шароит яратади. Юқоридагилардан кўришиб турибдики, ўсмирлик ёшида ўқувчилар ақлий фаолиятнинг омиллари ва усуллари билан қуролланган бўладилар.

Шунга кўра ҳар ким қобилиятига яраша касб-ҳунар танласа, бу соҳада муваффақиятли меҳнат қилса, ижтимоий турмуш тараққиётига муҳим ҳисса қўшган бўлади. Успиринларни касбга йўналтиришда уларнинг ҳис-туйғу ва иродаларини ҳисобга олишнинг ҳам муҳим аҳамияти бор. Чунки ўқувчиларнинг ҳис-туйғуси, кайфияти, ҳаяжонли ҳолатларда эътиборга олинмаса, кўзлаңган мақсадга эришиб бўлмайди. Успиринлар у ёки бу касбни ўз ихтиёрлари билан онгли равишда танлашлари учун улар мустақиллик,

далиллик, қатъийлик, узини тутат билиш, чидамлилиқ, сабр-тоқат каби умуминсоний хислатларга эга бўлишлари керак. Меҳнат қилишда муқаддас бурчни бажариш истаги, мақсаднинг аниқлиги, ҳунар урганишга иштиёқмандлиқ мазкур фазилатларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўспиринлар ақлий ривожланишда тасаввурнинг аҳамияти жуда катта, чунки инсон бирон бир ишни қилишга киришар экан, албатта унинг нагжасини тасаввур эга олиши керак. Тасаввурсиз ҳеч қандай ишни тўқри режалаштириш мумкин эмас. Ўспиринда тасаввур қила олиш лаёқати яхши ривожланган бўлсагина, у ўз ҳаётидаги идеални тасаввур эга олади, шунга кўра узоқ ва яқин режаларини тузади.

Ҳозирги йигит ва қизларни 30-40 йил аввалги тенгқурлари билан солиштирганда, уларнинг умумий савиялари нақадар ўсганлигини кўриш мумкин. Интеллектуал қизиқишлар доираси кенг ва купқирралидир. Ўспиринлар радио, телевидение, илмий-оммабоп асарлар, кинофильмлар, фан ва техника тараққиётида муҳим рол ўйнамоқда. Ўспиринларнинг қизиқишлари аксарият ҳолларда ўзи танлаган касб ва йўналиши шунингдек, ҳаётий режаларига асослангандир. Ўспиринлик ёшига келиб, йигит ва қизларнинг дунёқарашлари юксак поқонага кўтарила бошлайди. Бу эса ўспириннинг ташқи оламни тушунишига, баҳолашига бўлган муносабатларини аниқлашга ёрдам беради. Ўспиринларнинг дунёқарашини энди уларнинг илмий, фалсафий, сиёсий ва диний қарашлари тизимидан иборатдир.

Ҳаётда турли хил касблар мавжуд. Бир одам бир неча хил касбларни эгаллаши мумкин, лекин шу билан бирга ҳар бир касб шу қадар мураккабки, инсон ўз ҳаётини, асосан, ана шу бир касбга бақишлаши мумкин. Шу асосда касб танлаш муаммоси вужудга келади. Аслида касб танлаш барча даврдан бошлаб, болаларнинг ролли ўйинларида кўринади. Демак, бола ўйин орқали тула касблар ва шу фаолият билан таниша бошлайди. Масалан: «**магазин**» ёки «**бозор**» ўйини орқали, бола ҳам «**сотувчи**» ҳам «**харидор**» бўла олади, «**пул**» ва «**товар**» билан муомала қилишни урганайди. Бу босқични касб танлашга тайёргарликни бошланиш босқичи деб аташ мумкин. Кейинги ёш даврларда бу тайёргарлик турли фаолиятларда ва турлича кўринишларда давом этади. «**Мен ким бўламан?**» саволига тўқнаш келади. Матълум бир касбда фаолият курсатишни бошлаётган ўспирин унга интеллектуал, ижтимоий-психологик ҳамда ахлоқий жиҳатдан тайёр бўлиши керак. Ўсмирлик даврининг охири ва ўспиринлик ёшига келиб, уларда меҳнат кўникма ва малакалари ривожланади. Бу кўникма ва малакаларидан уларнинг келгусидаги касбий фаолиятлари билан тўғридан-тўғри боқлиқ. Тажрибаларнинг курсатишича, агар ўспиринлик даврига келиб унда келгусида яхши касбий лаёқатларни юзага келишига умид боқлаш қийин. Мисол учун болалиқ пайтларида техника билан муомала қила олмаган, слесарлик

асбоб-ускуналаридан фойдалана олмаган, ўз қўли билан ниманидир бажара олмаган бола талантли инженер-конструктор бўлиб етишиши анча мушкул, ёки лицей ва коллежларда математик, лингвистик, бадиий-ижодий лаёқатларини кўрсата олмаган бола катта бўлганида ҳеч қачон кучли математик, филолог ёки мусаввир бўлиб етиша олмайди.

Ҳар қандай касбий кўникма ва малакаларнинг усиши, аввало, ўспирин интеллектининг умумий ривожланганлик даражасига боқдиқ. Шунинг учун ҳам бу даврдаги ўспиринлар интеллектининг ривожланишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Бу ёшдаги болаларга мулоқотга киришиш эҳтиёжининг мавжудлиги ҳам жуда муҳим, лекин у етакчи эмас, фақат танлаган касб ва йўналишлари бўйича машғул бўлмаган ўспиринларгина кўпроқ тенгдошлари билан мулоқотда бўлишига эҳтиёж сезадилар. Бу ёшдаги болалар меҳнат фаолияти билан худди катталардек шуқуллана оладилар. Илк ўспиринлик даврини касбий билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланиши учун сензитив давр деб ҳисоблаш мумкин. Ўзининг касбий тақдирини тасодифан ёки нотўғри ҳал этилиши мураккаб ички кечинмаларга, иккиланишларга, зиддиятларга олиб келиши мумкин. Бу эса йигит ва қиз ҳаёти учун ҳам, жамият учун ҳам катта зарар келтиради. Касб танлаш вақтида илк ўспиринлар ўз мойиллиги ва қобилиятларини шахсий сифатлар, хусусан, нерв системасининг типи, анализаторлар хусусияти эмоционал-идоравий сифатларини ҳам ҳисобга олишлари зарур.

7.3. Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий хусусиятлари

Ўспиринларни ҳали тула катта деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки уларнинг шахсий хусусиятларида ҳали болаликни кузатиш мумкин. Бу уларнинг фикрларида, бераётган баҳоларида, ҳаётга ва ўз келажаклари муносабатларида кўзга ташланади. Кўпчилик ўспиринлар мактабни тугатиш вақтига келиб ҳам касб танлашга нисбатан масъулиятсиз ёндошадилар. Бу давр ўспириннинг ахлоқан ўз-ўзини англаши шунингдек, ахлоқнинг янги босқичига ўтиши билан характерланади. Интеллекти яхши ривожланган ўспиринлар катталарни ташвишга солаётган масала муаммоларини тушуна оладилар ва уларни муҳокама эта оладилар. Ўспиринлар жуда кўп муаммоли саволларга жавоб уйлайдилар. Уларнинг диққатини кўпроқ ахлоқий масалалар тортади. Агар кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун ахлоқий масалаларни ечиш манбаи – бу улар учун ўқитувчилар булса, ўсмирлар бу саволларга жавобни кўпроқ тенгдошлари даврасида қидирадилар. Ўспирин ёшдагилар эса саволларга тўғри жавобни топишда кўпроқ катта кишилар фойдаланадиган манбаларга мурожаат этадилар. Бундай манбалар асосан реал, кўпқиррали, мураккаб инсоний муносабатлар ва илмий-оммабон, бадиий,

публицистик адабиётлар, санъат асарлари, матбуот, радио, телевидение бўлиб ҳисобланади. Бугунги ўспиринларга ҳаётга нисбатан ҳушёр, ақлий-амалий қараш, эркинлик ва мустақиллик хос. Улар ҳаққоний бўлиш тушунчасига ҳам реал тарзда ёндошмоқдалар. Масалан: ўтган йиллардек «*ҳаққонийлик бу ҳаммага бир хил эмас, балки ҳар кимнинг имкониятига қараб ва ҳаммининг ишига ёки инсон манфаатларига қўшган ҳиссасига қараб белгиланади*», деб тушунадилар ва талқин этадилар. Мактабни тугаллаш вақтига келиб, жуда дуп эсмирлар ахлоқий жиҳатдан шакланган ва маълум ахлоқ нормалари қатъийлашган хусусиятларига эга бўладилар.

Ўспиринларда ахлоқий дунёқараш билан бир қаторда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий, диний ва бошқа соҳалар бўйича маълум бир қарашлар вужудга келади. Жуда кўп йиллардан бери ўспиринларни яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ноқонунийлик, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик масалалари ташвишлантириб келади. Ҳозирги давр ўспиринлари ҳар бир нарсага ишонувчан ёки салбий муносабатларга хос бўлмай, балки ҳаётга реал, ақлий, амалий қарайдиган, кўпроқ эркин ва мустақил бўлишга интилувчи ёшларидир.

Ўспиринлар онгли равишда эгалланган ахлоқ нормалари асосида ўз хатти-ҳаракатларини йўлга солишга интиладилар. Бу эса, аввало ўспириннинг ўзини англашининг усишида намоён бўлади. Ўзини англаш мураккаб психологик структура бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- *биринчидан*, болада ташқи оламдаги предмет таъсиридан пайдо бўлган сезгилари ўз танаси билан фарқ қила бошлаганда вужудга келади;

- *иккинчидан*, ўзининг шахсий "*Мен*"лигини актив фаолияти асосида англаши;

- *учинчидан*, ўзининг психик хусусияти ва хислатларини англаши;

- *тўртинчидан*, ижтимоий, ахлоқий ўз-ўзига баҳо беришнинг маълум системасини англаши. Мана шу элементларнинг барчаси бир-бири билан функционал ва генетик боғлангандир. Лекин, буларнинг ҳаммаси сизга маълумки, бир вақтнинг ўзида шакланмайди. Боланинг «*мен*»лигини англаши тахминан 3 ёшда пайдо бўлади, бунда бола шахсий олмошни ишлата бошлайди. Масалан: *мен, меники, мендан* ва ҳоказо, ўзининг психик сифатларини англаш ва ўз-ўзига баҳо бериш ўспиринлик ёшида, борган сари кўпроқ аҳамият касб эта бошлайди.

Ўспиринлар ҳар жойда ўзини кўрсатиш хусусиятига эга бўлган ўсмирлик вақтидаёқ, ўзларининг шахсий хусусиятларини кузата бошлайдилар. Яъни ўзларининг ташқи қиёфаларига танқидий қарай бошлайдилар: бўйининг пастлиги ёки аксинчаси, семизлик, юзидаги хунбузарлар йигит ва қизларни безовталантиради, улар изтироб чекадилар. Кеч етиладиган уғил ва қизлар яширин кечинмалар кечирадилар. Кишининг ўз образи - бу ўспиринликнинг ўзини

англаши анча муҳим компонент бўлиб ҳисобланади.

Успиринликда ўз шахсий хислатларига баҳо бериш кучаяди. Успирин ҳам ўсмир сингари ўз қадр-қимматини, унинг нималарни қилишга арзиши ва нималарга қодир эканлигини бениҳоя билгиси келади. Ўзига баҳо бериш иккита усулда бўлади.

I. Киши ўзи қўлга киритган ютуқлари натижаси билан баҳолайди. Масалан: бола қийин вазиятда ўзини йўқотмайди ёки ёш болани ёнгиндан қутқазди – «*Мен қўрқоқ эмасман*» дейди. Маълум қийин топшириқни бажаради. «*Мен қобилиятлиман*» – дейди. Ахлоққа оид бундай хатти-ҳаракатлар, Успириннинг ўз қатъийлигини синаши ҳамдир.

II. Ижтимоий тақдослаш, яъни ўзи ҳақидаги бошқа ишларни фикрларни солиштиришдан иборатдир. Масалан: ўқувчилар томонидан «*мардлик*» деб маъқулланган хатти-ҳаракатни ўқитувчи «*қалбаки уртоқлик*» деб айтади. Бунда болалар ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўйлаб, бош қотира бошлайдилар. Шахсий «*мен*» образи, жуда мураккабдир. Ҳатто катталарнинг ўзини англаши қарама-қаршиликлардан ҳоли эмас. Успиринларда янада кучлироқ бўлади. Баъзи успиринлар ўзини кузатиш учун кундалик дафтарлар тутади. Бу ҳолат қизларда эртарақ ва кўпроқ учрайди. Бу ҳолат шунчаки ўсишни билдириб қолмасдан, балки шахсда моҳият жиҳатидан тубдан бошқача тарзда ўз шахсиятининг маънавий-руҳий фазилатларини, ижтимоий турмуш тарзи, мақсад ва вазифаларини англаши, уларни оқилона баҳолаш заруратини акс эттиради. Ундаги ўз-ўзини англаш, турмуш, яшаш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тарзида билан намоён бўлади. ўқув муассаса, микромуҳитидаги одатланмаган вазият, шахслараро муносабатлар ва муомала кўламининг кенгайиши ўзига хос типологик ақлий, ахлоқий, иродавий, ҳиссий хусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларга жавоб бериш тарикасида ёндашиш, ўз-ўзини англашини жадаллаштиради. Успирин ўқувчиларининг ўз-ўзини англашга алоқадор ўзига хос хусусиятлари мавжуд, улар даставвал ўзларининг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар.

Успирин ўқувчининг ўсмирлик давридаги боладан ўзгачароқ яна бир хусусияти – бу, мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон ҳиссини англаш, ўз қадр-қимматини эъзозлаши, сезиши ва фаҳмлашга кўпроқ мойиллигидир. Успирин ўқувчида ўзини англаши негизда ўзини тарбиялаш истаги туғилади. Натижада унда ўз-ўзини тарбиялаш воситаларини саралаш, уларни кундалик турмушга тадбиқ қилиб кўриш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни Успирин руҳиятидаги мавжуд нуқсонларга барҳам бериш, ижобий хислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмасдан, балки вояга етган кишиларга хос кўпқиррали, умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришга йўналтирилган бўлади. Ўқувчилар ўзида шахснинг энг қимматли

фазилатларини, ўқув ва меҳнат малакаларини онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам равишда эгаллаб боришга, шахснинг муайян бир фазилатлари ва хислатларини ҳосил қилишга ҳаракат қиладилар; ўз-ўзини тарбиялаш муаммоларини, яхлит маънавий-руҳий қиёфани шакллантиришга интиладилар.

Успирин ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўқув муассаса, жамоат ташкилотлари, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири доирасида бўлмоғи шарт. Токи ўз-ўзини тарбиялашнинг такомиллаштириши жамоада муносиб ўрин эгаллашга, ижтимоий бурчни англаш, фойдали меҳнатга жалб этиш ишига хизмат қилсин. ўз-ўзини тарбиялаш тўғри изга солиб юбориш учун уйғун бирикни ташкил этган тарбиявий чора-тадбирлар мажмуаси тарзида таъсир ўтказиш жамоа мажбурияти, ўзаро ёрдам ва назорат қилиш, ўзаро баҳолаш ва танқид қилиш кабилар мақсадга мувофиқдир. Ижтимоий турмушда учрайдиган баъзи бир ярамас юриш-туриш кўринишларига, иллатларига, сарқитларига қақшаткич зарба бериш, уларнинг таъсирдан йигит ва қизларни асраш, ёт ташвиқот моҳиятига қарши кураш олиб бориш педагоглар жамоасининг бош вазифасидир. Успиринларда балогатта етганлик туйғуси такомиллашиб бориб, ўз-ўзини қарор топтириш, ўз маънавий қиёфасини ифодалаш туйғуси ўсиб ўтади. Бу нарса уларнинг алоҳида шахс эканлигини тан олишга интилишида ўз ифодасини топади. Бунинг учун айрим ёшлар турли модаларга майл қўйиш, тасвирий санъатга, мусиқага, касб-ҳунарга, табиатга мафтункор қизиқишларини намойиш қилишга ҳаракат қиладилар. ўқув ва меҳнат жамоалари таъсирида матонат, жасурлик, сабр-тоқат, камтарлик, интизомлик, ҳалоллик каби инсоний фазилатлар такомиллашади. Худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалик, қўрқоқлик, гайрлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади.

Успиринлар шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотларининг роли алоҳида аҳамият касб этади. Уларда фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик, қатъиятлик, масъулиятлик, ўз ҳаракатларини танқидий баҳолаш сингари фазилатлари барқарор хусусият касб этиб боради. Успирин йигит ва қизларнинг жамоатчиликда фаол иштирок этиши орқали муайян ташкилотчилик қобилияти намоён бўлади. Ўзининг кимлиги, қандайлиги, қобилиятлари, ўзини нимага ҳурмат қилишини аниқлашга интиладирлар. Дўст ва душманларининг кимлиги, ўз истаклари, ўзини ва теварак-атрофни, оламни яхши билиши учун нима қилиш кераклигини англашга ҳаракат қилади. Маълумки, успиринларнинг ҳамма саволлари англаган бўлмайдди. Баъзан успиринлар ўзларидан ҳеч қаноатланмайдиган, ўз олдларига ҳаддан ташқари кўп вазифалар қўядиган, лекин унинг уйдасидан чиқа олмайдиган бўлади. Мана булардан кўриниб турибдики, успиринлар ўз-ўзини анализ қилиш теранлиги ва юксак талабларни бажариш кераклигини ўзида акс

эттира боради. Бу эса ўспиринларнинг келгуси ютуқлари шартларидан биридир.

Ўз-ўзини ҳурматлаш ва унинг хусусиятлари қуйдагилардан иборат. Демак, юқорида курсатиб утилганидек, шахснинг эрта ўспиринликдаги энг муҳим хислатларидан бири ўз-ўзини ҳурматлаш, ўз-ўзига баҳо бериш ҳамда ўзини шахс деб тан олиш ёки олмаслик даражасидир. Ўспиринлар ўзларида шахснинг муайян комплекс сифатларини ҳосил қилишга интиладилар. Ўз-ўзини тарбиялаш масалаларида бир бутун маънавий психологик қиёфани шакллантириш масаласи қизиқтиради. Бунда шахс идеали ва намунанинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга. Масалан: ўғил болалар – қаҳрамонлик, яхши ота, ўқитувчи, врач ёки бадий асар ҳамда кинофильмдаги образларни ўзларига идеал деб билсалар; қизларимиз меҳнаткаш аёл, жозибали жамоат арбоби, назокатли уй бекаси ёки илмий ходим ва ҳоказо. Ўзаро муносабат ва эмоционал ҳаёт ўз мавқеини белгилашнинг мураккаб муаммоларини ўспириннинг ўзи ҳал қила олмайди. Бу масалани ўспириннинг ота-онаси, ўз тенгқурлари, ўқитувчилар иштирокида уларнинг қўллаб-қувватлашида инобат ҳал қила олади.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Илк ўспиринлик даврида психологик жараёнларнинг шаклланиш хусусиятлари.
2. Ўспиринликдаги ақлий ривожланиш билан етакчи фаолиятлар ўртасидаги боғлиқлик.
3. Умумий ва махсус лаёқатларнинг ривожланиши.
4. Ўспиринлик даврида касб танлашнинг ўзига хос хусусиятлари.

- 8.1. Уқув фаолиятининг психологик моҳияти.
- 8.2. Уқиш мотивлари.
- 8.3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари.
- 8.4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш.
- 8.5. Куникма ва малакаларни шакллантириш.
- 8.6. Уқув фаолиятини бошқариш.

1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида" шахс камолоти асосий масала сифатида эътироф этилган. Президентимиз *И.А.Каримов*: *"Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш гоёсини руёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади"*, деган эдилар.

Мактаб жамиятнинг ижтимоий институтларидан бири. Мактаб жамиятнинг бутуни эмас, балки келажакка йўналтирилган ривожини белгилайди. Мактабнинг мақсади таълим ва тарбиядир.

8.1. Уқув фаолиятининг психологик моҳияти

Уқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади.

Уқув фаолияти инсоннинг бутун ҳаёти давомида намоён булувчи узлуксиз жараёндир.

Рус психологи *А.Н.Леонтьев* инсон фаолиятининг психик ва амалий шакллари мавжудлигини, бола онги айнан уқув фаолиятида усишини таъкидлайди.

Д.Б.Эльконин эса уқув фаолиятининг хусусиятларини кўрсатиб, уни моҳиятига, мазмунига ва ўзини намоён бўлиш шаклига кўра ижтимоийлигини таъкидлайди.

Уқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало уқувчида ўзгариш юз беради. Унинг маҳсули турли мотивлар асосида, қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита уқувчи шахсининг ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиши керак. Уқув фаолияти таълим, ўқиш ва ўрганиш деган тушунчалар билан бевосита боғлиқдир. Таълим ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигидаги ўқув

фаолияти, ўқитувчининг билим, кўникма ва малакаларини ўқувчиларга ургатиш жараёнидир.

Таълим жараёни бевосита муайян ахборотни, ҳаракатларни, хулқ-атворнинг шаклларини ўзлаштиришга қаратилгандир. Ўқиш ва ургатиш тушунчалари ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга, ургатишга хизмат қилади.

Ўқув фаолиятининг беш элементи мавжуд:

1. *Ўқув мотивлари.*
2. *Ўқув топшириқлари.*
3. *Ўқув ҳаракатлари.*
4. *Ўқитувчининг назорати.*
5. *Ўқитувчининг баҳолаши.*

*Д.Б.Эльковин*нинг таъкидлашича, ўқув фаолиятининг шакллантирилиши бу фаолият айрим кишилар бажарилишини аста-секинлик билан ўқувчининг ўзига ўқитувчининг иштирокисиз мустақил бажариш учун ўтказилишидир.

Таълим жараёни алоҳида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган фаолият бўлиб, у ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини ташкил этади ва уларни бошқаради. Таълим жараёни беш элементдан иборат:

1. *Таълимнинг мақсади - нима учун ўқитиш керак?*
2. *Таълимнинг мазмуни - нимага ўқитиш керак?*
3. *Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари.*
4. *Таълим берувчи.*
5. *Ўқувчи.*

Таълим жараёнини ташкил этиш: идеал ва амалий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташқи оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши:

- фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топган усуллари ва жараёнларининг ўзлаштирилишига;

- мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ва фойдаланишга боғлиқ.

Таълим жараёнининг муваффақияти:

1. *Мотивация.*
2. *Маълумот усуллари.*
3. *Маълумотнинг тушунарлилиги.*
4. *Хотира.*
5. *Маълумотни қўллаш.*

Таълим ва таълим жараёнида болани ривожланиш муаммоси психологик марказий масалалардан биридир. Таълим ва ривожланиш муаммосига доир қатор назариялар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан бири:

1. Ақлий хатти-ҳаракатлар, билимлар, малака ва кўникмаларни босқичма-босқич ривожлантириш назарияси (П.Я.Гальперин).

П.Я.Гальперин назарияси бўйича билимларни узлаштириш жараёни олти босқични бошидан кечириб, уларга:

1. *Мотивация.*
2. *Тушунтириш.*
3. *Моддий формадаги хатти-ҳаракатларни бажариш.*
4. *Балад овозда хатти-ҳаракатлар ва вазифаларни бажариш.*
5. *Бажариладиган хатти-ҳаракатларни ички режада овоз чиқармай бажариш.*
6. *Фаолиятни фикран бажариш киради.*

Ушбу назарияда таълимнинг учта асосий турлари ажратилади:

- *биринчи турда* - хатти-ҳаракатларни узлаштириш хатолар билан кечади, берилётган материал етарли даражада англанилмайди, таълим олувчи таълимнинг асл моҳиятини тушуниб етмайди;

- *иккинчи турда* - материални нисбатан дадил ва тўла тушунилиши ва материал билан боғлиқ тушунчаларни ажратилиши билан характерланади;

- *учинчи тур* - тез, самарадор ва беҳато хатти-ҳаракатларни узлаштирилишини таъминлаб беради.

В.В.Давидов назарияси. Ушбу назария кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни илмий тушунчаларни узлаштирилишини таркиб қилади. Бунда ўқувчилар томонидан таълим жараёнида назарий тушунчалар тизimini узлаштирилиши лозим бўлиб, бу ўз ўрнида хусусийдан умумий билимларга утилишни таъминлайди.

Қатор назариялар муаммоли таълим билан боғлиқ булиб, *А.В.Занков* ва *А.М.Матюшкин* томонидан олиб борилган тадқиқотлар таълимда муаммоли дарсларни ташкил этишга қаратилгандир.

Таълимнинг психологик асослари муаммоси кўпгина масалаларни қамраб олади. Таълимнинг муваффақияти бир қатор психологик омилларга боғлиқ бўлади. Аввало ўқувчининг ўқишга бўлган муносабатига тўхтайлик. Бу муносабат диққатда, ҳис-туйғуларда, қизиқишлар ва иродада, шунингдек, шахснинг тутган йулида намоён бўлади.

Таълим жараёни аввало ўқувчилар диққатини йўлга солишни талаб этади. Дарсларда кўргазмалар қуроллардан, техник ва ЭҲМ воситаларидан фойдаланиш таълим олувчида ихтиёрсиз диққатни юзага келтиради. Таълим жараёнида таълим берувчининг вазифаси дарсда ишлаш ҳолатини юзага келтиришгина эмас, балки ўқувчиларнинг дарсда утиладиган материални идрок этишга тайёр туришларини кузатиш ҳамдир. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг диққати ўзгариб туради. Ҳақиқат жараёнида бу қонуниятларни назарда тутиш ва ўқувчилар диққатини материалнинг асосий жиҳатларига жалб этиш ҳамда уларни такрорлаш керак.

Таълим жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларга ҳам боғлиқ. Ҳақиқатнинг роли шундан иборатки, у ўқувчиларга тегишли установакани ҳосил қилиши, нимани вақтинча, нимани умрбод эсда олиб қолиши

кераклигини, нимани бутунлай эсда олиб қолмасдан, фақат тушуниб олиш кифоя қилишини, нимани сўзма-сўз эсда олиб қолишни, ниманинг маъносини ўз сўзлари билан айтиб бериш учун эсда олиб қолиш зарурлигини кўрсатиб ўтиши лозим. Кузатишлар кўрсатадики, бундай кўрсатмалар берилмаганда, ўқувчиларда купинча нотўғри тасаввурлар вужудга келади.

Ўқитишнинг эмоционаллиги таълимнинг муваффақиятлилигини таъминловчи омиллардан биридир. Таълим бериш жараёни эмоционал жараён. Агар ўқувчиларга берилаётган ахборот уларда ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмаса, уни ўқувчилар яхшилаб эсда олиб қолмайдилар. Гап ўқувчиларнинг психик ҳолатлари, яъни уларнинг муайян бир пайтдаги кечинмалари ҳақида ҳам бориши керак, албатта. Улардаги қувончи, оптимистик кайфият ўқув фаолиятини жуда самарали қилади. Ўқувчилар эмоционал руҳдаги материални дурустроқ ўзлаштириб оладилар.

Ўтказилган тажрибалар ўқувчилар ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайдиган материалга қараганда, эмоционал руҳдаги материални яхшироқ эслаб қолишларини кўрсатади. Ўқитувчи ўқув жараёнининг эмоционал томони ҳақида гапхурлик қилиши керак. Бу муаммо жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, таълимнинг мазмуни ниҳоятда мураккаблашиб, ҳажми эса гоят катталашиб кетган. Унинг муваффақиятли ўзлаштирилишига эришиш учун ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини кучайтириши лозим. Ижобий туйғулар ўқув меҳнатининг самарадорлигига кучли таъсир этади. Ҳафсала билан бажарилган беқараз мунозара пайдо бўлади, баҳслашилади, бефарқ қараган ёки ундан ҳам бешбаттар, салбий муносабатда бўлишган ишга эса ҳеч қандай ҳафсала булмайди.

Жамиятимиздаги меҳнат - ҳақиқий ижод, қувонч манбаи. Мактаб ўқувчиларида ўқув меҳнатига ижодий муносабат уйғотиб, меҳнатнинг ҳақиқий ижодга, қувонч манбаига айланишига қўмаклашиши керак.

Қадимда греклар жуда ажойиб иборани қўлайдилар: "Талаба - тулдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёқиб турилиши лозим бўлган машғалдир". Бу фикрнинг тагида чуқур маъно бор. Зеро, ўқитувчи биз юқорида таъкидлаб ўтган таълим методлари муаммоли таълим, қисман изланиш методи ва тадқиқот методларидан кенг қўлланиши керак. Таълим жараёнини бутунги кундаги асосий талабларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга эга бўлган шахсни шакллантириш бўлиб, юқорида айтиб ўтган методлардан фойдаланиш учқунлардан катта машғаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг билишга қизиқишлари гоят катта рол уйнайди. Маълумки, қизиқиш ўқувчиларнинг эмоционал безаги, бирор буюмни, бирор фаолиятни танлаш муносабати ва йўналишидир.

Маълумки, психологияда қизиқишнинг икки тури ўқувчиларнинг таълим жараёнида аниқланади. Биринчиси, бевосита қизиқиш,

иккинчиси билвосита қизиқиш. Ҳар бир ўқитувчи ўз ўқувчиларида ўз фанига нисбатан билвосита қизиқишни таркиб топтиришга ҳаракат қилади. Қизиқишлар орқали ўқувчиларда таълимга актив муносабат намоён бўлади. Психологияда қизиқиш – бу шахснинг ўзи учун қимматли ёки ёқимли бўлган муайян нарса ёки ҳодисаларга муносабатидир. Қизиқишлар шахснинг муҳим ва индивидуал хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Қизиқишлар ўқувчилар ҳаётида катта рол ўйнайди. Улар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи асосий турткилар – мотивларидир. қизиқишлар мактаб ўқувчисига фан асосларини дурустроқ ўзлаштириб олишларига, ақлий қобилиятларнинг ўсишига, билим доирасининг кенгайишига имкон беради. Ўқитувчиларнинг вазифаси ўқувчини дастлаб қизиқтириб қолган ишнинг ўзи билан шугулланишга мажбур қилиш эмас, балки ундаги қизиқишларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш, таъсирчан қилиш, қизиқишларининг марказига айланиб қолган фаолият билан шуқулланиш истагига, майлига айлантиришдир.

Ўқувчиларнинг муайян мақсадни кўзлаб иш тутишида, қийинчиликларни енга олишида, ишдан чалғитадиган нарсалар билан шугулланишдан ўзини тия олишида, унда ўқишга иштиёқ таркиб топтиришда намоён бўладиган ирода таълим жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

Умумий психология курсидан маълумки, ирода бу шахснинг ўз олдига қўйган мақсадининг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарорга келиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган сифатидир. Таълим жараёнида ўқув материалга бўлган диққатнинг барқарор бўлишида иродавий зўр беришнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Таълимда ирода ўқувчида мактаб ва уйда ўтказиладиган машғулотларга тайёр туришда намоён бўлади. Ўқув материални урганиш –эслаб қолиш ва ўқувчининг иродавий зўр беришганига боғлиқ. Ирода ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятларида – масалани ечишга, қуйилган саволга жавоб топишга ва ҳоказоларга интилишида намоён бўлади. Улар ўқувчиларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда ҳам таркиб топади.

Психологлар олиб борган тадқиқотларда ўқувчилар томонидан берилган материалнинг ўзлаштирилиши куп жиҳатдан ироданинг тарбияланишига боғлиқдир. Иродавий активлик таълимнинг зарур шартидир. Таълим муассасасидаги таълим жараёнининг ўзи ўқувчилардан иродавий ўстириш омилларидан биридир. Бунда ўқувчиларнинг кундалик режими, ўқиш ва оқилона дам олишни бир-бири билан тўғри алмаштириб туриш катта рол ўйнайди.

Таълим жараёнида билиш жараёнларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро билиш жараёнлари жуда мураккаб фаолият бўлиб, унда жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга, абстракт тафаккурдан амалиётга ўтилади, ана шундан сўнг объектив ҳақиқат билиб олинади. Бинобарин, биз биринчи навбатда кўриб

чиқишимиз лозим бўлган нарса ўқув материални идрок қилиш жараёнидир. Умумий психология курсидан маълумки, идрок бу нарса ва ҳодисаларни сезги органларига таъсир этиши натижасида уларнинг киши психикасида яхлит образини пайдо бўлиши бўлиб, идрок этиш жараёни таълимда турли формаларда ўқитувчининг озгаки ҳикоя қилишида, суҳбат ўтказишда, лекция ўқишида, кинодарс, телевизион парча, схемалар ва кўргазмаларни қурошлар кўрсатиш, экскурсиялар ўтказиш, ўқувчининг узига дарсликлар ҳамда бошқа қўлланмаларни ўқитиш тарзида ўтиши мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, идрокни таркиб топтиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Чунки, фазони, вақтни ва ҳаракатларни идрок этишда ҳам ёш хусусиятларда турли фарқлар мавжуд бўлади.

8.2. Ўқиш мотивлари

Мотив - инсон хулқ-атворининг ички барқарорлиги, ҳаракатга ундовчи тушунчадир.

Мотивация эса хулқ-атворни психологик ва физиологик бошқаришнинг динамик жараёни бўлиб, унга ташаббус, йўналганлик ташқирилотчилик, қўллаб-қувватлаш киради. Таълим жараёнида ўқиш мотивлари "нима учун?", "нимага?", "қандай мақсад билан?" каби саволлар асосида юзага келади. Мотивлар биринчидан, ўқув фаолиятига ундаса, иккинчидан, мақсадга эришиш учун зарур йўл ва усуллар танлашга ёрдам беради. Ўқув фаолиятида ўқув мотивлар ўқувчилар томонидан танланиб, улар ўқувчининг мақсади, қизиқиши, келажак режалари билан бевосита боғлиқ бўлади. Ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув мотивлари турли ёш даврларида турлича бўлади.

Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга қўйидагилар киради:

1. Ички манбалар. Улар инсоний тугма ёки ортирилган эҳтиёжлари билан белгиланади. Улардан энг муҳими тугма информацияга бўлган эҳтиёждир. Ортирилган эҳтиёжлар эса гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

2. Ташқи манбалар. Улар шахснинг ижтимоий ҳаёт шарт-шароитлари билан белгиланади.

Талабалар уларнинг биринчиси бўлиб, жамиятнинг шахсдан талаб қиладиган доимий хулқ-атвор билдиради. Боғча, мактаб, оила боладан жуда кўп ишларни амалга оширишни талаб қилади.

Ижтимоий кутиш ҳар биримиздан маълум билимлар, кўникмалар даражасини бўлиши, зарурлигини жамият кутишини билдиради. Масалан, бир ёшли бола юриши керак, 7 ёшдан у ўқиши керак, 15 ёшдан у касб танлаши керак деб ҳисоблаймиз. Имкониятлар - шахс фаолиятини белгиловчи объектив шарт-шароитлардир. Масалан, боланинг ундан бой кутубхона уни китоб ўқишга ундайди.

3. Шахсий манбалар: бу шахснинг қадриятлари системаси установакалари гоъларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятнинг кетишига таъсир этиб таълим жараёнининг мотивациясини ташкил этади. **В.А.Крутецкий** ўспиринларда учрайдиган мотивларнинг қуйидагиларни алоҳида ифодалайди:

а) *Бирор ўқув фанига қизиқиш*; б) *Ватанга фойда келтириш истаги*;

в) *Шахсий қобилиятини руқач қилиш*; г) *Оилавий анъаналарга риоя қилиш*;

д) *Дўст-биродарларга эргашиш*; е) *Моддий таъминлаш ва ҳоказолар*.

8.3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари

Таълим жараёнининг натижаси ўзлаштириш, ички ва ташқи фаолиятни мақсадга мувофиқ равишда узгартиришдир. Таълим бир одамнинг бошқасига билим ва кўникмалар беришидир. Билим, кўникма ва малакалар таълим жараёнининг натижасидир. Билимларни ўзлаштириш жараёни муаммоси **П.Я.Гальперин** ва **Н.Ф.Тализина** томонидан урганилган. Улар ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назариясини ишлаб чиққанлар. Муаллифлар ақлий хатти-ҳаракатларни моддий ҳолда ташқи нутқ ёрдамида ҳамда ақлий шаклда, фикрда намоён бўлишини изоҳлаб бердилар. Ақлий хатти-ҳаракатларнинг **биринчи босқичи** расм, схема, диаграмма ва шартли белгилар тарзида ўз ифодасини топади. Ақлий хатти-ҳаракатларнинг **иккинчи босқичи** кургазмалардан олган тасаввурлари тўғрисида ўқувчиларнинг овоз чиқариб, фикр юритишидан иборатдир. **Учинчи босқич** эса, субъект онгида тасаввур, тушунча, қонуният, хосса, хусусият, операция, усул тариқасида намоён бўлади. Маълумки, ўқувчиларга таклиф этиладиган ахборотлар ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан кўпайиб бормоқда. Шунингдек, уларнинг жуда тез эскириб қолиб, янгиланиши тақозо этиши ҳам ўз-ўзидан маълум бўлмоқда.

Туртинчи босқичда бажарилган хатти-ҳаракатлар ички режада овоз чиқарилмай бажарилади.

Бешинчи босқичда эса фаолиятни фикран бажаришга ўтилади.

Бундан равшан кўришиб турибдики, материални асосан ёдлаб олиш ва хотирада сақлаб қолишга асосланадиган таълим ҳозирги талабларга қисман жавоб бермоқда. Ўқувчиларга ҳаминша янгиланиб турадиган ахборотни мустақил равишда ўзлаштириб боришга ва ўқишни бийитиб кетганидан кейин, кишига жадал суръатлар билан ўсиб бораётган фан-техника тараққиётидан орқада қолиб кетмаслик имкониятини берадиган қобилиятлар тараққиётини берувчи тафаккур сифатларини таркиб тоштириши муаммоси биринчи ўринга

чиқиб бормоқда. Таълим жараёнида ўзлаштиришнинг муваффақияти қуйидагиларга боғлиқ:

1. *Таълим мазмунига.*

2. *Ўқув режалари, дастурлари, дасриқлар ва ўқув қулашмаларининг мавжудлигига;*

3. *Таълим методикаларини такомиллашганлиги;*

4. *Ўқитувчи маҳоратига;*

5. *Ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятлари.*

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, турли индивидуал типологик хусусиятларга эга ўқувчилар учун таълимнинг ягона қулай, оптимал шароитларини яратиш мумкин эмас. Аммо ўзлаштиришнинг самарадорлигини оширишда муаммоли таълим, ноанъанавий таълим усуллари қулаш муҳим аҳамиятга эгадир.

8.4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш

Таълим оловчиларнинг таълим фаолиятига кўра таълимнинг қуйидагича методлари ажратилади:

1. *Тушунтирув-курсатмалилик методи* - бу метод репродуктив метод бўлиб, унда фаолият ўқитувчи томонидан олиб борилади. ўқувчилар таълим жараёнида билим оладилар, танишадилар.

Бу метод жуда кенг тарқалган методлардан бири бўлиб, уни такомиллаштирилган усуллари мавжуд, бу - программалаштирилган таълимдир.

2. *Репродуктив метод*да ўқувчи фаолият курсатиб, унда ўқувчига берилган билимни қайта хотирада тиклаб, олинган билимни нусха сифатида қабул қилади.

3. *Муаммоли таълим методи* - ўқитувчи томонидан ташкил этилиб, у продуктив характерга эгадир. Ушбу метод орқали ўқувчи билим ва малакаларини шакллантиради. Ушбу методнинг такомиллаштириш йўлларида бири ишчан ўйинларни ташкил этишдан иборатдир.

4. *Қисман изланиш методи* - ўқитувчи назорати остида ташкил этиладиган метод бўлиб, у продуктив характерга эга, бунда ўқувчи ижод қилади.

5. *Тадқиқот методи* - ўқитувчи илм ёрдамисиз ташкил этиладиган таълим методи бўлиб, у ўқувчининг мустақил изланиши, фикрлаши ва билимлар трансформациясини талаб этади.

Таълим жараёни ташкил этишнинг узига хос методларидан бири *ишчан ўйинлардир*. Ишчан ўйинлар муносабатлар системасини моделлаштириш, фаолият характеристикасини ташкил этишга ёрдам беради.

"*Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*"да таълим жараёнига янги педагогик технологияларни киритиш таъкидланади. Педагогик технология - бу таълим жараёнига системали ёндашув бўлиб, унда таълим жараёнининг ташкил этишда техника ва инсон имкониятлари

ҳисобга олинади ва уларнинг ўзаро муносабати таълимнинг оптимал формалари яратилишига замин бўлади.

Педагогик технологияларни қуйидаги таркибий қисмларга бўлиш мумкин;

- Таълим-тарбия иштирокчилари шахсига қўйиладиган ижтимоий талаблар;

- Ҳамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги;

- Таълим жараёнининг мақсади, мазмуни, моҳияти, амалга ошириш воситалари;

- Таълим жараёнини дифференциациялаштириш;

- Ижодийлик.

Президентимиз И.А. Каримов айтганидек – «Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади».

Ўқувчини мустақил таълим олишга ўз-ўзини ривожлантиришга тайёрлаш бугунги кун мактабининг асосий вазифасидир.

Таълим жараёнида ўқувчининг мустақил таълим олишини фаоллаштириш зарур. Мустақил таълим масалани қўйилиши, ечиш, ўз-ўзини назорат ва баҳолашнинг йўлларини ўқувчи томонидан танланиши ва бажарилиши билан характерланади.

Ўқувчиларда мантикий тафаккурни ривожлантириш учун фикрлаш хусусиятларини шакллантириш зарур. Фикрлаш операциялари асосида дарс жараёни фаоллаштирилади. Бу ўқитувчининг: «Нима учун?», «Қандай мақсадда?», «Сабablари қандай?», «Натижа нима учун шундай бўлди?» сингари саволларнинг муҳокамаси орқали амалга оширилиши мумкин. Ўқитувчиларни эвристик, муаммоли вазиятларга тортиш, танқид, гумон ҳолатларини муҳокама қилиш, улардаги муаммоларни мустақил ҳолда топиш ва уларни ечиш учун ўз лойиҳаларини тузиш ва ҳимоя қилиш ўқувчилар тафаккурининг маънодор ва унумдор бўлишига хизмат қилади.

"Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" (1997 йил) таълим муаммолари олдига мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш муаммосини қўйгандир.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин афсуски, амалда, тажрибамизда унга ривож қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни урганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар.

Албатта, билим керак, аммо, билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлик.

Ҳозирги замон ўқув муассасаларининг вазифаси ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатишдир. Албатта, фикрлашда ҳам индивидуал фарқлар мавжуд. Фикрлашни билиш - бу инсоннинг ақлидир.

Ақлнинг қуйидаги сифатларини ажратиш мумкин:

1. Мазмундорлик (бойлиги, чуқурлиги, ҳукмга бойлиги).
2. Фикрлашнинг кенглиги (кенг ва тор) ва чуқурлиги, назария ва амалиётнинг узвийлигига боғлиқдир. Амалиёт, ҳукмнинг тўғрилиги мезонидир.
3. Фикрлашнинг мустақиллиги - умумий тажрибани қўллай олиш, шахсий фикрга эга бўлиши, тажрибага муносабат билдириш.
4. Ақлнинг ташаббускорлиги.
5. Ақлнинг эгиловчанлиги, вазифани стандарт ечишдан қочиш.
6. Ақлнинг танқидийлиги, ўз ишини аниқ баҳолай олиш, уни ўлчаш.
7. Ақлнинг маҳсулдорлиги.
8. Фикрнинг кетма-кетлиги.
9. Тафаккурнинг тезлиги.

Ақл ҳақида айрим олимлар ва арбобларнинг фикрлари келтирилган. *"Улуқ ақл эгалари ўз оидиларига мақсад қўядилар, қолган одамлар ўз истаклари ортидан эргашадилар"* (Вашингтон Ирвинг).

"Ақл - бу яхши ташкил этилган билимлар тизимидир" (К.Д. Ушинский).

Юқорида айтиб утилган барча сифатлар ёш узгарган сари узғариб боради. Ижодий ишда фикрлашнинг мустақиллиги ва танқидийлиги зарур бўлиб, у ақлий фаолиятнинг продуктивлигини таъминлайди.

8.5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш

Кўникма ва малакаларни шакллантириш билимларни ўзлаштирибгина қолмай хилма-хил кўникма ва малакаларни ҳосил қиладилар.

Кўникма - машқ қилиш натижасида юзага келган хатти-ҳаракатларнинг автоматлашган усули. Физиологик жиҳатдан кўникма бош миyaning катта ярим шарлари пўстлогига ҳосил бўлиб, вақтинчалик нерв боғланишларининг барқарор тизимининг функциясини таъминлайди. Динамик-стереотипларни яратиш шароитлари бир вақтнинг ўзида автоматлашган акт билан мураккаб аналитик-синтетик фаолиятни юзага келтиради. Бунинг натижасида нафақат кўникмалар, балки малакалар ҳам юзага келади.

Малака - олдинга қўйилган мақсад ва хатти-ҳаракат шароитидан келиб чиқадиган муваффақиятли ҳаракатлар усулидир. Малакалар

хатти-ҳаракатнинг мақсад ва конкрет шарт-шароитларига тегишли бўлган ҳолда доимо суянади. Одам ишни қанчалик яхши билса, уни шунчалик малакали амалга оширади ва ундан фойдаланади.

Куникама ва малакалар хатти-ҳаракат услуги бўла туриб, маълум фаолият турига қараб ишлаб чиқариш, ўқув, ижтимоий, спорт, ташкилий, техник фаолият, илмий фаолият, санъат соҳасидаги кўникмалар ва бошқалар бўлиши мумкин. Лекин, барча фаолият турларида қўлланиладиган кўникма ва малакалар мавжуд: булар - ҳаракат, сенсор, ақлий кўникма ва малакалардир. Ҳаракат кўникмаларига жисмоний меҳнат, спорт ва ўқув кўникмалари (хат ёзиш, тез ўқиш ва ҳоказо) киради.

Сенсор кўникма ва малакаларга ўлчов, ёруғлик, овоз ва символик маълумотларни тез ва тўғри қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ва бошқариш марказларида такрорлаб боришлар киради.

Ақлий кўникма ва малакаларга — кузатиш усуллари, малакаларни ривожлантириш, оғзаки ва ёзма ҳисоб-китобни ишлаб чиқиш, ҳаракатларга йўналтириш, китоб билан ишлаш, архив материалларини йиқиш, илмий тажриба ўтказиш ва ҳоказо, кўникмалар машқ натижасида юзага келади, яъни бунда мақсад сари йўналтирилган (доимий) қайтариш мустақкамлашга олиб келади ва самарали усуллар асосида қайта-қайта қайтарилиши амалга оширилади.

Инсон томонидан эгалланган кўникма ва малакалар янги кўникмаларни шакллантиришига таъсир кўрсатади.

Қонуниятлар:

1. Кўникманинг ҳосил бўлишининг нотекис жараёни. Бу машқларнинг эгри графигида намоён бўлади. Юқорида келтирилган расмда буни кўриш мумкин.

2. Кўникмаларнинг кўчиши. Ижобий кўникмаларнинг янгиларини шаклланишига таъсири кўчиш дейилади. Кўникмалардаги салбий таъсир эса интерференция деб аталади, бунда эски кўникма янгисининг шаклланишига ҳалақит беради.

3. Кўникмани прогрессив ва регрессив - кўникма узоқ вақт миқдорида хизмат қилиши учун ундан фойдаланиш лозим. Акс ҳолда деавтоматлаштириш юзага келиб, зарур ҳаракатлар ўз тезлиги, янгилиги, аниқлиги ва автоматлаштирилган ҳаракатларни таъминловчи хусусиятларини йўқотади.

Одатлар - бу шундай хатти-ҳаракатларки, улар ўз-ўзидан, автоматик тарзда юз беради. Одатларни инсоннинг маданий ва алоқий хулқида аҳамияти катта.

Таълим бошқариладиган жараёни бўлиб, бунда ҳар бир боланинг ҳаракати қадамба-қадам назорат қилинади, ўқитувчи ҳар бир босқичда ўқувчининг билимларини малакаларини ўзлаштириш ҳақида ахборот олиб туради, янги материал аввалги материални ўзлаштиришга қараб тақдим этилади.

8.6. Уқув фаолиятини бошқариш

Бошқарув бу шундай йўналтирувчи кучки, у инсонлардаги ижодий потенциал имкониятларини оладиган шароитларни юзага чиқаришни мақсад қилиб қўяди. Шундай экан, уқитувчининг таълим-тарбия жараёнини тўғри ва оқилона бошқара олиши ўқувчи шахси камолотида ниҳоятда каттадир.

Фаолиятдан кутиладиган натижа психологияда мақсад дейилади. Уқув жараёнининг бошқарилиши иккита асосий мақсадни кузда тутди. Улардан биринчиси, ўқув жараёнини тўғри ташкил эта олиш, иккинчиси эса ўқувчиларнинг шахсий қизиқиш ва эҳтиёжларини қондиришдир. Ана шу мақсадлар бошқаришнинг вазифаларини белгилаб беради. Демак, ўқув жараёнини бошқаришнинг:

- **биринчи вазифаси** ташкилий бўлиб, ўқувчиларнинг таълим ва тарбияси бўйича ижтимоий буюртмаларни қондириш;

- **иккинчи вазифаси** - бевосита ўқувчининг қизиқиш ва талабларини қондиришга йўналтирилган ҳолатдаги ижтимоий вазифадир. Шунингдек, бу вазифа ўқувчиларнинг кўтаринкилик, яхши кайфият ва ўқув жараёнидаги ишчанликни юзага келтиришни ҳам ўз ичига олади. Афсуски, кўп йиллар давомида бошқаришнинг ана шу ижтимоий вазифасига жуда кам эътибор берилган.

Бошқарувнинг иккинчи вазифаси бу ижтимоий-психологикдир. Бу вазифа ўқувчиларда самарали фаолият учун зарур бўлган ижтимоий-психологик ҳолат ва хусусиятларни ривожлантиришга қаратилгандир.

Бу ҳолат ва хусусиятлар ўқувчиларни ўзаро жипслаштириш, назорат, ўз-ўзини бошқариш, шунингдек, мустақил таълим олишларини ривожлантиришдан иборатдир.

Ўқув жараёнини бошқариш учун қуйидаги таркибий қисмларни эгаллашлари лозим:

1. Берилган ўқув топширигини ечиш учун воситалар танлаш.
2. Топшириқларни ечиш жараёнида ўз-ўзини назорат қилиш.
3. Ўзлаштирилган билимлар, малакалар, кўникмалар сифатини баҳолаш.
4. Ўқув топшириқларини бажарилганлигини текшириш.
5. Ўз олдига мақсад қўя олиш.
6. Турли белгилар билан предметнинг ички муносабатлари мувофиқлигини кўра олиш.

Ўқитишнинг иккита усули мавжуд. Бири анъанвий ўқитиш усули - бунда ўқитувчи муаммони белгилайди, вазифаларни аниқланайди ва муаммони ечиб беради. Ўқувчи эса масалани ечиш йўлларини эслаб қолади ва уни ечишни машқ қилади. Бунда ўқувчиларда репродуктив тафаккур шаклланади.

Ривожлантирувчи таълим ўқитишнинг муаммоли усулида ўқитувчи ўқувчиларнинг билиш жараёнларини бошқаради, уни ташкил этади ва назорат қилади. Ўқувчи эса муаммони тушунади.

Уни ечиш йўллари қидиради ва уни ечади. Бундай ҳолларда ўқувчи тафаккурининг маҳсулдорлиги ошади ва унинг мустақиллиги ривожланади.

Ўқувчининг ўқишга бўлган қизиқишини ривожлантириш учун ўқитувчи қуйидаги қоидаларга таяниши лозим:

1. Ўқув жараёнини шундай ташкил этиш лозимки, бунда ўқувчи фаол ҳаракат қилиши, мустақил изланиши, янги билимларни ўзи кашф этиши ва муаммоли характердаги масалаларни ечиш учун шароит излаши керак.

2. Ўқувчиларга бир хил ўқитиш усуллари ва бир турдаги маълумотларни беришдан қочиш керак.

3. Ўргатилаётган фанга нисбатан қизиқишнинг намоён бўлиши учун айна шу фан ёки билим, ўқувчининг ўзи учун қанчалик аҳамиятли ва муҳим эканлигини билиши керак.

4. Янги материал қанчалар ўқувчи томонидан аввал ўзлаштирилган билимлар билан боғлиқ бўлса, у ўқувчи учун шунчалик қизиқарли бўлади.

5. Ҳаддан зиёд қийин материал ўқувчида қизиқиш уйғотмайди. Берилаётган билимлар ўқувчининг кучи етадиган даражада бўлиши лозим.

Ўқитувчи ўрганилаётган мавзу ёки билимининг аҳамиятини курсатиш, ўқувчининг ўқув фаолигини ошириш учун қизиқарли мисоллар, ақлий уйинлардан кенг фойдаланиши лозим. Лекин, таълимдаги ҳар бир бериладиган билим ёрқин, қизиқарли бўлавермайди, шунинг учун ўқувчиларда ирода, қатъийлик, меҳнатсеварлик каби хислатларнинг камол топтирилиши ниҳоятда зарурдир. Ана шу хислатлар ўқувчининг келгусида ўз-ўзини назорат қилишга, ўз-ўзини баҳолашга ва мустақил таълим олишга асос бўлиши керак.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Ўқув фаолияти ва унинг элементлари нималардан иборат?
2. Таълим жараёнида билимларни ўзлаштириш нимага боғлиқ?
3. Ўқиш мотивлари ва мотивацияга изоҳ беринг.
4. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбаларига нималар киради?
5. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари нималардан иборат?
6. Таълим фаолиятига кўра таълимнинг қандай методларини биласиз?
7. Кўникма ва малакалар таълим жараёнида қандай шакллантирилади?
8. Ўқув фаолиятини бошқариш деганда нимани тушунасиз?

IX БОБ. ТАРБИЯ ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида.
2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлари.
3. «Тарбияси қийин» болалар психологияси.
4. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар.
5. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари.

9.1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш – шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиш сифатида

Тарбия психологияси мақсадга мувофиқ равишда ташкил этилган педагогик жараён шароитида инсон шахси шаклланишининг қонуниятларини ўрганади. Тарбия ҳар қандай жамиятнинг муҳим вазифасидир.

Тарбия – бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир кўрсатиш жараёнидир.

Президентимиз *И.А.Каримов*: «*Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Ўзининг қадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга булган инсонларни тарбиялаш имконига эга буламиз*» деб таъкидлаганларидек, «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бутунги кунда шахс тарбиясига жиддий эътиборни қаратмоқда.

Тасаввур қилинг: илми, катта ихтироларга қурби етадиган, қонунларни яхши ўзлаштирган мутахассис – маънавийсиз, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлса нима бўлиши мумкин? У ўз манфаатини ўйлайди, Ватан учун бирор нарса қурбон қила олмайди, чунки у – худбин. Унда меҳр-оқибат, фидойилик, ватанпарварлик, миллий гурур йўқ. У муҳтожларга ёрдам бермайди, чунки унда тарбия шакланмаган.

Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш – маълумки, одам онгининг юксак белгиларидан бири – унинг ўзини англашидир. Одамнинг ўзини англаши ўз навбатида шахснинг муҳим белгиси ҳисобланади. Одам ўз теварак-атрофидаги оламни билувчи ва шу оламга таъсир этувчи субъектдир. Одамнинг идрок этадиган, тасаввур қиладиган нарсалари унинг учун объектдир. Ана шу нуқтаи-назардан олганда, одамнинг ўзини англаши субъектив равишда ўзини «*мен*» деб ҳис қилишида ифодаланади.

Одам ижтимоий зот бўлганлигидан унга ўзлигини англаш қобилияти хосдир. Фақат ижтимоий ҳаётда, ўзга кишилар билан

қиладиган ҳар турли муносабатларда одамнинг ўзини англаши, ўзини «мен» деб билиши вужудга келади ва тараққий этади. Одам ўзини алоҳида шахс сифатида ким деб билиши, ўзининг ўтмиши ва келажагини англаши, ўз ҳуқуқ ва бурчини англаши ва ниҳоят ўзининг фазилат ҳамда камчиликларини англаши ўзини англашига киради.

Инсоннинг табиатини ўзгартирадиган, унинг шахсини таркиб топишига таъсир қиладиган куч ижтимоий омиллар ёки бошқа қилиб айтганда, жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши ва ўзгаришидир. Бундан ташқари яна инсон шахсининг таркиб топишига таъсир қилувчи кучли омил – инсон орттирган тажрибаларнинг тарбия воситаси орқали болаларга берилишидир. Шундай қилиб, инсон шахси жуда мураккаб психологик категория бўлиб, у кишининг индивидуал ҳаёти давомида маълум конкрет омилларнинг таъсири остида секин-аста таркиб топади. Илмий манбаларга қараганда инсон шахси учта факторлар таъсирида таркиб топади. Улардан биринчиси, одам туғилиб ўсадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлса, иккинчиси, одамга узоқ муддат давомида системали бериладиган ижтимоий таълим-тарбиянинг таъсиридир ва ниҳоят, учинчиси одамга наслий йул билан берадиган ирсий омилларнинг таъсиридир.

Инсоннинг психик тараққиётида ва шахсий сифатларининг таркиб топишида ташқи, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг роли ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Лекин, инсон шахсининг таркиб топиши, юқорида айтиб ўтганимиздек, фақат шу иккита факторга эмас, балки учинчи бир факторга ҳам боғлиқдир. Бу фактор наслий йул билан айрим анатомик ва биологик хусусиятларнинг таъсиридир. Одамга наслий йул билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлар берилади. Масалан: танасининг тузилиши, сочи ва кузларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма равишда берилиши мумкин. Лекин, шуни ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йул билан берилмайди. Ниҳоят, нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, музика, математика қобилиятларда наслий йул билан берилиши мумкин. Бундай имкониятларнинг амалга оширилиши, яъни рўёбга чиқиши учун албатта, маълум шароит бўлиши керак.

Ҳозирги кунда халқимиз орасидан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, муҳандис-ихтирочилар, ёзувчи ва шоирлар, давлат ва жамоат арбоблари, истеъдодли артистлар, рассомлар ва бошқа кишиларимизга наслий йул билан берилган барча имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳар қандай шароит майдонга келганлигини далили бўла олади.

Болалар мактаб ёшига етгач, шахс шаклланишининг янги мазмуни бошланади. Кичик мактаб, ўсмирлик ва катта мактаб ёши даврларида шахс шаклланишининг юқори босқичи намоён бўлади.

Инсон шахсини урганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика каби фанлар шугулланади. Ҳозирги даврда инсон муаммоси аниқ ва гуманитар фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормоқда. Шунга қарамасдан, бир томондан, инсонни урганишда дифференциация ҳодисаси юз бермоқда, иккинчи томондан, инсон тараққиётининг синтетик тавсифи буйича интеграция ҳолати кўзга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объектига эканлигини йирик тарзда тасаввур этиш учун уни биосоциал ва социобиологик жиҳатдан урганиш мақсадага мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти ва фаолиятининг операционал (ўқув, операция, ҳаракат, малака) механизми унинг онтогенезида функционал механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда комиллик белгиси шаклланади, натижада у камолот чўққисининг муайян даражасига эришади.

Инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатларини текширган рус олимлари С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, функционал, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар.

Биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик маҳсули «*Homo Sapiens*» сифатида урганилади.

Иккинчидан, тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тариқасида шахс тадқиқ этилади.

Учинчидан, индивид муайян куламда ўзгарувчан, тараққиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзот тарзида илмий жиҳатдан текширилади. Инсонни жамият ишлаб чиқаришининг етакчи таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув субъекти, тарбия предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятта эга. Инсон ва унинг борлиқ билан кўп қиррали муносабатга ҳамда алоқага киришиши қўйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

- табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон;
- жамият ва унинг тарихий тараққиёти - инсон;
- инсон - техника;
- инсон - маданият;
- инсон ва жамият - ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида талқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш давр сифатлари онтогенетик эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мос тушади. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (тана тузилиши, биохимик индивидуаллик) ҳолатлар, симметрия ва ассиметрия жуфт

рецепторлари, эффекторлари функцияси киради. Бу хусусиятлар ва хоссалар бирламчи ҳисобланиб, ҳужайра ва молекуляр тузилишнинг барча даражаларида ишгирик этади.

Ёш, жинсий ва индивидуал типологик хусусиятлар сенсор, мнемик, вербал ва мантиқ психофизиологик функциялари динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темпераментида ва тутма майларда ифодаланилишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқоридаги сифатлар ривожининг муҳим шакли онтогенетик эволюциядан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш ва индивидуал узгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил кўринишда намоён бўлади. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал узгарувчанлиги омилини кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифлашнинг муҳим лаҳзаси, унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни) орқали ифодаланади. Статус негизида доимий ўзаро алоқалар тизими ётади. Ролнинг ижтимоий функцияси муайян мақсадларга ва қадриятларга йўналганлик шахсни фаоллаштиради. Статус, рол, қадриятга йўналганлик шахс хусусиятларининг бирламчиларини ташкил этади ва унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг таърифи хулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл-атвор тузилишини белгилаб, унинг таркибидан иккиламчи аломатлар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштираувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлантирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли ва ижтимоий таржимаи ҳоли ҳисобланади.

Индивид, шахс ва субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ҳолатларга эътибор қилиши зарур:

- инсон ривожининг асоси ҳисобланган омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳити омиллари);

- инсоннинг ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ички қонуниятлари, механизмлари, эволюция босқичи, барқарорлашуви ва инволюция;

- инсон яхлит тузилишнинг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг такомиллашуви кабилар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий ва назарий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки, фаолиятда яшаш муҳити тарихий тажрибани эгаллаш интериоризация ва экстериоризация амалга ошади.

Одамнинг мақсадга қаратилган ижтимоий фойдали фаолияти процессида ҳаётий деб аталадиган механизмлари ва онгли фаолиятининг функционал системаси процесслари юзага келади. Ана шулар туфайли одам билимларни, кўникма ва малакаларни, кишининг социал тажрибаларини узлаштирибгина қолмай балки узининг идроки, тафаккури, ҳаёли, ҳиссиётлари ва иродасини бир суз билан айтганда, воқеликка бўлган онгли муносабатини ҳамда уз ҳаракатлари ва хулқ-атворининг мотивларини таркиб топтиради.

Шахснинг барча хусусиятлари, муносабатлари ва хатти-ҳаракатлари шахснинг ҳаёти фаолиятида маълум ролни бажарувчи ва ҳар бири мураккаб қурилмадан иборат бўлган ҳамда шартли равишда тўртта узро мустақкам боғланган функционал босқичларга бирлаштирилади:

Биринчиси - бошқарув тизими;

Иккинчиси - стимуллаштириш тизими;

Учинчиси - стабилизациялаш тизими;

Туртинчиси - индикациялаш тизими.

Шахснинг ана шу социал аҳамиятга эга бўлган барча сифатлари ижтимоий тараққиётнинг юксак онгли фаолиятчиси сифатидаги шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларини белгилайди.

*Биринчи тизим*нинг ҳосил бўлишида анализаторлар ўртасидаги доимий табиий алоқани акс эттирувчи филогенетик механизмлар катта рол уйнайди. Бироқ, бу илгари юқорида таъкидлаб, уттанамиздек онтогенез процессида филогенетик анализаторлар ўртасидаги алоқа вақтли алоқалар билан органик жиҳатдан қўшилиб келадилар. Бунда мазкур тизимнинг ичида перцептив тизимига ўтиб кетадиган юксак даражада интеграцияланган маълум ички сенсор комплексларни ҳосил қилади. Бундай комплекслар қаторига нутқ, эшитиш, кўриш ҳамда сенсомотор комплексларни киритиш мумкин. Мана шу комплексларнинг ҳаммаси одамнинг ҳаёт-фаолияти жараёнида узро бир-бири билан доимий алоқага киришиб, сенсор-перцептив уюшишнинг ягона функционал динамик тизимини яратади. Инсоннинг сенсор-перцептив жиҳатлари доимо такомиллашиб боради.

Иккинчи тизим барқарор психик ҳолатларни ўз ичига олади. Бу ҳолатлар боланинг аниқ мақсадни кўзловчи ва фойдали фаолиятининг онгли субъекти сифатида бола бошлаган илмларининг дастлабки йилларидаёқ шакллана бошлайди. Темперамент, интеллект, билим ва муносабат ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Учинчи тизим - шахсни арбоб сифатида стабилизация тизимидир. Йўналтирилганлик, қобилият, мустақиллик ва характер унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Йўналтирилганлик - шахснинг интеграл ва генерализация қилинган хусусиятидир.

Интеграл — (лотин тилида - «бутун», «тикланган») - узвий боғлиқлик, бутунлик, бирликдир.

Генерализация (лотин тилида- «умумий», «бош») - шартли ва шартсиз рефлексларнинг умумлашиши.

Йуналтирилганлик билим, муносабатларнинг ҳамда шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларида ижтимоий аҳамият етакчилик қилган мотивларнинг бир бутун эканлигида ўз ифодасини топади. Бу хусусият одамнинг дунёқарashi, қизиқишлари ва маънавий эҳтиёжларида намоён бўлади.

Йуналтирилганлик структурасида қоявий эътиқод катта рол ўйнайди. Гоявий эътиқод - бу билимнинг, уша шахсга хос булган интеллектуал, эмоционал ва ирода сифатларининг синтези, қоялар ва хатти-ҳаракатлар бир бутунлигининг негизидир.

Туртинчи тизим ўз ичига шундай хусусиятлар, муносабатлар ва хатти-ҳаракатларни оладики, уларда реал шахсларнинг ижтимоий «ўй фикрлари ва ҳис-туйқулари» акс эттирилади. Улар бу шахсларнинг сиёсий жиҳатдан онгли, ижтимоий тараққиётнинг масъул арбоблари сифатида хулқ-атворини белгилаб беради. Бунга гуманизм, коллективизм, оптимизм ва меҳнатсеварлик фазилатлари киради.

9.2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлар

Шахс шаклланишида у яшаётган муҳит, кишилар, жамиятнинг роли жуда каттадир. Масалан, бирон маҳаллада инсон шахсининг таркиб топишига актив таъсир кўрсатувчи беш юзта ўзига хос ижтимоий муҳит бор деган маънони билдиради. Бу ерда шундай бир савол тугилади: «*Ташқи муҳит инсон шахсининг таркиб топишига қандай таъсир қилади?*»

Биринчидан, ижтимоий муҳитдаги турли ҳодисалар одамнинг онгига бевосита таъсир қилиб, унда чуқур из қолдиради.

Иккинчидан, ташқи ижтимоий муҳит таъсирининг чуқурроқ ва мустақкамроқ бўлишига одамнинг ўзи ёрдам беради. Маълумки, болалар ўз табиатларига кўра, илк ёшлик чоғларидан бошлаб, ниҳоят даражада тақлидчан буладилар. Болалар катта одамларнинг барча хатти-ҳаракатларига бевосита тақлид қилиш орқали бу хатти-ҳаракатларни, яхши-ёмон фазилатларни ўзларига сингдириб борадилар. Болалар оилада, куча - куйда, катта одамларнинг ҳар бир ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини зимдан кузатиб турадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишида ташқи ижтимоий муҳитнинг роли ҳақида гап борар экан, шуни ҳам таъкидлаб утиш зарурки, айрим қайри табиий ҳодисалар инсон шахсининг таркиб топишида ташқи муҳит таъсирининг ҳал қилувчи аҳамиятта эга эканлигини тўла тасдиқлайди. Биз айрим тасодифий ҳолларда одам болаларининг

ёввойи ҳайвонлар муҳитига тушиб қолиш ҳодисасини назарда тутаямиз. Ҳаётда бундай ҳодисалар жуда сийрак бўлса ҳам ҳар ҳолда учраб туради. Масалан, Ҳиндистонлик доктор *Синг Калькутта* яқинидаги ўрмонзорда бури болалари билан бирга иккита одам боласининг ҳам тўрт оёқлаб югуриб юрганини куриб қолади. Кейин уларни пойлаб, қароргоҳларини топиб, болаларни олиб кетади. Улардан бирига *Амала*, иккинчисига *Камала* деб ном қўяди. Шунарса ҳаракатлики, болалар ёшлиқдан бури муҳитига тушиб қолганликлари туфайли, феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари жиҳатидан бурилардан фарқ қилмас эдилар. Нутқ йўқ, демек тафаккур ҳам ниҳоят даражада чекланган эди. Жуда катта қийинчиликлар билан қайта тарбияланилаётган бури муҳитидаги болалар шамоллаш натижасида ўлиб қоладилар. Бу ҳодиса одамнинг шахс сифатида ривожланиши учун энг аввал инсоний муҳит, яъни ижтимоий муҳит бўлиши кераклигини тўла тасдиқлайди.

Шахс ва унинг психологиясига таъсир этувчи иккинчи омил - таълим-тарбиянинг таъсиридир. Маълумки, таълим-тарбия инсон онгини шакллантиради, унинг дунёқароши, эътиқоди, ҳаётга бўлган муносабатини таркиб топтиради. Агар болаларнинг руҳий тараққиётлари ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши фақат ташқи ижтимоий муҳит билан, таълим-тарбиянинг узигагина боғлиқ бўлганда эди, ундай пайтда биз бир хилда сунъий ва айнан бир хил таълим-тарбия системасини ташкил қилиб, ҳар томондан баб-баравар тараққий этган ва деярли бир хил шахсий хусусиятларга эга кишиларни етиштириб чиқарар эдик. Ваҳоланки, бундай бўлиши мумкин эмас. Шунини айтиб ўтиш керакки, бола шахсининг таркиб топишига таълим-тарбиянинг таъсири деганда, албатта, биринчи навбатда тарбия муассасаларида, яъни боғча, мактаб, интернат, лицей ва коллежларда бериладиган таълим-тарбия тушунилади. Бироқ, бундан оилада болага бериладиган таълим-тарбия мутлақо мустасно эмас! Оиладаги умумий ижтимоий муҳитдан ташқари оилада бериладиган таълим-тарбиянинг роли каттадир. Бола тарбияси билан системали шугулланадиган ва умуман шугулланмайдиган оилаларга мисоллар келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган иккита омилдан ташқари учинчи омил ҳам мавжуд - бу наслий хусусиятлардир. *Одамга нималар наслий берилади?* Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлари берилади. Масалан, тана тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари тугма берилиши мумкин. Лекин шунини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан, яъни тугма равишда берилмайди. Ниҳоятда нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математик қобилиятларига наслий йўл билан берилиши мумкин.

Одамнинг руҳий тараққиёти ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши ҳақида гапирар эканмиз, яна бир муҳим нарса устида тухтаб ўтиш керак. Ҳозирги кунда тез-тез **акселерация** терминини ишлатаямиз. **Хуш акселерация бу нима?** Акселерация – «тезлатиш» деган маънони англатади. Ҳозирги кунда болаларни ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан жуда жадаллик билан ривожланаётганликларининг гувоҳи бўлиб турибмиз. **Хуш бунинг сабаби нима?** Албатта, бунга турли фикрлар бор. Айрим олимлар акселерациянинг сабабини илмий-техника билан боғлаб тушунтиришга интиломқдалар. Уларнинг фикрича, илмий-техниканинг жуда жадал темп билан ривожланиши инсониятнинг олдига мислсиз кўп информацияларни идрок қилиш ва фикрда қайта ишлаш талабларини қўйди. Бу талаб ўз навбатида инсонни ҳар томонлама, яъни ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан тез ривожланишига олиб келди. Юқорида айтиб утилган олимларнинг фикрича, акселерация – бу XX асрнинг иккинчи ярмига хос булган ҳодисадир.

9.3. «Тарбияси қийин» болалар психологияси

«Тарбияси қийин» болалар педагогик қаровсизлик натижасидир.

Л.С.Виготский фикрича, **«қийин»** ўсмир ҳаёти муносабатлар характерининг натижасидир.

Булар аввало қайсар, инжиқ болалар, уларни қизиқарли фаолият турига тортиш уларни тарбиялашнинг асосий усулларидан биридир.

Уларнинг маълум бир қисми интизомсиз, қўпол болалардир. Уларнинг активлигини мақсадга мувофиқ ўзгартириш, уларга баъзи ҳуқуқларни бериш йўли билан уларга таъсир ўтказиш мумкин. Психологияда **«тарбияси қийин»** болаларнинг бир қанча классификациялари мавжуд.

Биринчи гуруҳ – ижтимоий салбий мустақкам қарашлари эга болалар;

Иккинчи гуруҳ – қонунбузарларга тақлид қилувчилар.

Учинчи гуруҳ – ижобий ва салбий хулқ – атвор стереотиплари ўртасида иккиланувчи, ўз хатоларини тушунувчи болалардир.

Тўртинчи гуруҳ – иродали болаларга бўйсунувчилар.

Бешинчи гуруҳ – қонунбузарлик йўлига тасодифан кириб қолганлар.

Шуни айтиш лозимки, тарбияси оғир болалар учун улар яшаётган муҳит, оила, улар ўқийётган жамоа, синфнинг роли жуда каттадир.

9.4. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар

Тарбияли булим - бу хулқ-атворини назорат қилишдан иборатдир: бундай назорат инсонни ёмон хатти-ҳаракатларни бажармаслик имкониятини беради.

Агар шахс хулқ-атворини ахлоқийлиги ҳақида қайғурса, у ижтимоийлашувга эришган бўлади.

Тарбияланганлик ижтимоийлашувни урганиш жараёни сифатида қараладиган ёш психологиясида олинган натижаларга асосланади: бола узини эгоцентрик эмас, балки тарбияли тутиши учун тарбияланганлик қандай рағбатлантирилиши керак? Тарбия уз моҳиятига кўра ижтимоий жиҳатдан ижобий эҳтиёжларни ҳосил қилишидир. Агар таълим шахснинг онгини шакллантириш бўлса, тарбия унинг онгсизлик сферасига таъсир этишдир. Болаларга уларни тарбиялайдиганларга ҳиссий яқинлик хос. Одатда 6 ойлик болалар унга гамхўрлик қиладиган ота-онасига боғланиб қоладилар. Ота-онанинг олдида бўлиш, улар билан мулоқотда бўлиш болаларга жуда ёқади, уларнинг йўқлиги болага ёқмайди. Ота-онанинг гамхўрлигини билдирадиган сўзлар, хатти-ҳаракатлар бола учун жуда катта аҳамиятга эга, уни эркаламаслик, суймаслик салбий аҳамиятга эга бўлади. Хулқ-атворнинг дастлабки ижтимоийлашуви худди шу урганиш жараёни орқали содир бўлиши мумкин: хулқ-атворнинг исталган шакллари гамхўрлик ва эътибор билан тақдирланади, кутилмаган шакллари эса қўллаб-қувватланмайди. Лекин, яхши хулқ-атворни рағбатлантириш ва ёмон хулқ-атвор учун жазолаш ахлоқий ижтимоийлашувнинг кичик бир қисмидир. Биз кўриб чиққан хулқ-атвор ҳамма болаларга ҳам таалуқли эмас.

Болаларни тарбиялаш самарадорлигини оширишда анъана ва урф-одатларнинг роли катта.

Халқ урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар одамларни бир-бирига яқинлаштиради, дўстлик-биродарлик ҳис-туйғуларини ривожлантиради. Булар уз навбатида ёшлар учун ибрат намунасини утайди.

Мустақил жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиш: жамият бойлигини сақлаш ва кўпайтириш йўлида ҳар бир кишининг тинмай гамхўрлик қилиши, ижтимоий бурчни яхши англаш; жамият ҳаётида ва шахсий ҳаётда ҳалоллик ва ростгўйлик, ахлоқий софдиллик, одамийлик ва камтарлик, миллий ва ирқий адоватларга асло йўл қўймаслик ва шу қабилар тарбия жараёнининг муҳим хислатларидир.

Тарбия жараёнида гамхўрликнинг функцияси каттадир. Болалар бефарқ ота-оналарга нисбатан гамхўр ота-онага кўпроқ тақлид қиладилар. Гамхўр ота-оналар боланинг салбий хулқ-атворини қўллаб-қувватламаганда бола уз хатти-ҳаракатларининг оқибатини эртароқ англайди.

Тарбиявий жараёни амалга оширишда гамхўрлик билан бир қаторда яхши кўришга асосланган интизомга риоя қилиш зарурдир. Бу бола билан доимий мулоқотни - тушунтиришни, муҳокама қилишни, агар боланинг хулқ-атвори шуни талаб қилса, озгаки танбеҳ беришни, яхши хулқ-атвор учун тақдирлашни назарда тутати.

Тарбия жараёнининг технологиясини қуйидагича шарҳлаш мумкин:

1. Тарбияланувчини алоҳида такрорланмас, индивидуаллик сифатида тушунмоқ лозим. Унинг эҳтиёжлари структурасини аниқлаш керак.

2. Ижобий эмоциялар воситасида ижобий хулқ-атвор одатларини шакллантирмоқ керак. Онг ҳам, ирода ҳам мотивлар иерархиясини шакллантира олмайди. Зотан, бир эҳтиёжнинг ўрнини фақат бошқа эҳтиёжгина эгаллаши мумкин.

3. Шу эҳтиёжларни қондириш воситалари билан болани қуроллантириш тарбия ва тарбиячидан мулоқотни ҳам, ҳамдардликни ҳам эмас, айнан шу воситалар билан қуроллантиришни кутади. Арасту айтганидек: *«Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга, машққа»*.

9.5. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари

Конфуций: *«Эскини узлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади»* деган эди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ бутун мамлакат миқёсида таълим-тарбия, илм-фан, касб-хунарга ўргатиш соҳаларини ислоҳ қилишга ниҳоятда катта зарурат сезила бошлади. Бугунги кунда тарбия жараёнида ҳам қатор ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, маърифат ҳалқимиз, миллатимиз қонидадир. Анъанавий шарқона қарашга кўра, маърифатлилик фақат билим ва малака эмас, айни пайтда чуқур маънавият ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчисига алмашиши, шунингдек, миллий мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтирмоқда. Миллий туйғу, қиёфа, характер, таъб, куй, рақс, маънавият, қадрият ҳамда руҳият таъсири остида узининг туб моҳиятини акс эттира бошлади. Ўтмишнинг бой мероси, унинг анъаналари миллий истиқлол туфайли уз эгаларига қайтариб берилди. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста-секин ўзгариб бориши натижасида этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлади, миллий, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатилмоқда.

XXI асрда шахс шаклланишида, унинг тарбияланганлик даражасини ортишида диннинг, хусусан «Ҳадис» илмининг аҳамияти каттадир. Шахслараро муносабатда тенглик, гамхўрлик, самимийлик, ўзаро ёрдам, симпатия, антипатия, ҳамдардлик, севги-муҳаббат

сингари миллий хусусиятларни таркиб топтиришда ҳадисларнинг роли янада ортмоқда.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни тарбиянинг кундалик ва истиқлол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситасини тавлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш ҳар томонлама тараққий этган инсон шахсини таркиб топтиришда муҳим рол ўйнайди. Абдулла Авлоний айтганидек: «*Тарбия биз учун ё ҳаёт; ё мамот; ё нажот; ё ҳалокат; ё саодат - ё фалокат масаласидир*».

Ёш авлод тарбиясида миллий руҳият, умуминсоний, халқчил миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналар етакчи ўрин тутмоқи лозим (тарбия этнопсихологик ва этнопедагогик муносабат). Булар орқали ёшларда қуйидаги фазилатларни тарбиялаш лозим:

- а) ёшларда ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантириш;
- б) хайрихоҳлик, одамларга ҳурмат, меҳр-шафқат;
- в) катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш;
- г) мулоимлик;
- д) ишбилармонлик, моҳирлик, ишчанлик, иқтисодий тафаккур;
- е) кичик ёшдан меҳнатсеварлик;
- ж) жисмоний бақувватлик;
- з) ахлоқ-одобиялик;
- и) оилапарварлик;
- к) аёлларга ҳурмат;
- л) узаро ҳамкорликка интилувчанлик.

Маълумки, ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси билан оила, маҳалла, таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар, илмий-педагогик кадрлар шуғулланадилар. Тарбия жараёни барча иштирокчиларининг баҳамжиҳатлик билан олиб борадиган ишларигина ўзининг ижобий натижаларини бериши мумкин.

«*Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури*»ни амалга ошириш вазифалари ана шуни тақозо қилади.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Тарбия – бу қандай жараён?
2. Шахсни тарбиялашнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
3. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омилларни кўрсатинг.
4. «Тарбияси қийин» болалар классификациясини келтиринг.
5. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар нималардан иборат?
6. Тарбиянинг этнопсихологик масалалари қандай?

Х БОБ: ҲҚИТУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар.
2. Ўқитувчининг касбига хос хислатлари.
3. Педагогик қобилиятлар.
4. Ўқитувчининг уз малакасини ошириб боришининг муаммолари.

10.1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эътибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгаллиги аниқланади. Мамлакатимизда «*Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*»ни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида ўқитувчининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришида жамият олдида жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг мактаб олдига қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормоқда ва бу талабларни амалда тўғри ҳал қилиш вазифаси ўқитувчига боғлиқдир.

Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. ўқитувчи – синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайтида, қўшимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари ҳолларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир. Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

ўқитувчи мактабнинг педагог жамоа аъзоси сифатида мактаб ҳаёти фаолиятини уюштиришда бевосита иштирок этиб, турли фан ўқитувчилари ва синф раҳбарларининг методик бирлашмаларида ишлайди, топшириқларни бажаради. Ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларнинг ота-оналари ва жамоатчилик олдида маърузалар ўқиб, суҳбатлар олиб борар экан, демак, у педагогик билимлар тағриботчиси ҳамдир. Вазифаларнинг шу қадар кўпчилиги учун ҳам жамиятнинг ўқитувчилар олдига қўядиган талаблари тушунарлидир.

Маълумки, педагогик фаолият – киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир.

Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларига қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим хислатлари қуйидагилардан иборат:

- уқитувчининг ўз Ватанига содиқлиги, болаларни севиш, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш истаги, ўз юрти, она тили, ўз халқининг тарихи ва унинг маданиятини севиши, давлатининг мустақиллиги гоёсида яшашидан иборатдир;

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражада ҳис этиши;

- олижаноблиги, ақли, фаросати, маънавий поклиги, маънавият ва маърифат бўйича юксак мақсадларни болаларга сингдириб бориши;

- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқатли, бардам, матонатлилигидир.

Жамиятнинг уқитувчи олдига қўядиган асосий талаблари қуйидагилардир:

- шахсни маънавий ва маърифий томонидан тарбиялашнинг, миллий уйғониш мафкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик гоёларига содиқлик руҳида тарбиялаши, ўз Ватани табиатта ва оиласига булган мухаббати;

- кенг билимга эга бўлиши, турли билимлардан хабардор бўлиши;

- ёш ва педагогик психология, ижтимоий психология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда мактаб гигиенасидан чуқур билимларга эга бўлиши;

- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустаҳкам билимга эга бўлиб, ўз касби, соҳаси бўйича жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор бўлиши;

- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;

- ўз ишига ижодий ёндашиши;

- болаларни билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиши;

- педагогик техника (мантиқ, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;

- ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ҳар бир уқитувчи ана шу талабларга тўла жавоб бера оладиган бўлишига интилиши шарт.

Уқитувчи жамият томонидан қўйилган талаблар билан бир қаторда ўз фаолиятида теварак-атрофидаги кишилар, мактаб маъмурияти, ҳамкасблари, уқувчилар ва уларнинг ота-оналари ундан нималарни кутишини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Уқитувчининг ўз ишидан ниманидир кутаётганлигининг ўзиёқ муҳим аҳамиятга эгадир, мана шу тариқа кутишлар, гарчанд жамият томонидан уқитувчига қўйиладиган талабларга келсада, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Лекин бу талаблар ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича халқ таълими бўлимлари ва мактаб директорлари уқитувчининг айрим хислатлари нақадар муҳимлигини ҳар хил баҳолайдилар. Жумладан, халқ таълими бўлимларининг мудирлари уқитувчидан биринчи навбатда ўз фанини яхши билишини ва дарс бериш методикасини мукамал

ўзлаштиришини талаб қилсалар, мактаб директорлари ўқитувчига қўйиладиган бундай талабларни учинчи ўринга қўядилар. Шу билан бирга халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчиларнинг ўқувчилар ва ота-оналар, мактаб жамоаси билан қандай мулоқотда бўлишини билишини нақадар аҳамиятта эга эканлигига унчалик эътибор бермайдилар, мактаб директори эса бундай хислатларни ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар ичида биринчи ўринга қўядилар.

10.2. Ўқитувчининг касбига хос хислатлари

Ота-оналар ўқитувчидан унинг иш стажы ва ёши қандай бўлишидан қатъий назар, фарзандларини тарбиялаш ва ўқитиш маҳоратини кутадилар. Ўқувчилар эса ўқитувчиларни уч хил хислатлари буйича характерлаб берадилар. Жумладан, биринчидан, ўқитувчининг одамгарчилиги, адолатлилиги, соф виждонлилиги, болаларни яхши кўриш хислатлари; иккинчидан, ўқитувчининг сезгирлиги, талабчанлиги билан боғлиқ ташқи хислатлари ва хулқ-атвориға қараб; учинчидан, ўқитувчининг ўз фанини билиши, уни тушунтира билиши каби таълим жараёни билан боғлиқ хислатларига қараб характерлаб берадилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар билан бирга, ўқитувчи шахси ва унинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган ижтимоий талаблар ҳам ўсиб бормоқда.

Ўқитувчига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилда ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, унинг шу тариқа талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян ўқитувчининг педагогик фаолиятига нақадар тайёрлигидан далолат беради.

Шуниси муҳимки, замонавий ўқитувчи учун зарур булган шахсий хислатларни батафсил кўриб чиқиш керак. Бу қандай хислатлар экан?

Кўпчилик психологлар, шу билан бирга ўзбекистонлик психолог олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар замонавий ўқитувчилар учун энг зарур хислатларни аниқлаб олиш имкониятини беради. Россия психологларидан Н.В.Кузьмина, В.Сластенин, Ф.Н.Гоноболдин, ўзбекистонлик психологлардан Р.З.Гайнутдинов, М.Г.Давлетшин, С.Жалилова, А.Жабборов, М.Капланова ва бошқалар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқотлар ўқитувчилик касбини атрофлича ўрганиб, анча батафсил кўрсатиб бериш имкониятини яратади. Бунда гап ўқитувчилик касбининг профессиограмма (маълум тизимга келтирилган, меҳнат психологик томонидан ўрганишга ва ундан келгуси амалий фаолиятда фойдаланишга қаратилган қисқа ва ҳар томонлама батафсил кўрсатиб берилган ҳужжагга – профессиограмма дейилади). Профессиограмма психологик нуқтаи

назардан ишлаб чиқариш фаолияти характеристикаси (аниқ бирорта касб бўйича келгуси амалий ишлар учун зарур бўлган мазмундаги барча томонларини ўз ичига олиши керак) устида боради.

Ўқитувчи профессиограммаси муайян фан томонидан ўқитувчига қўйиладиган махсус талабларни ўз ичига қамраб олиши лозим. Булажак ўқитувчи у ёки бу хилдаги фан томонидан қандай талаблар қўйилишини билиш ва шу асосида ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилиш учун педагогика олий ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқитувчи профессиограммаси ишлаб чиқилиши зарурдир.

Психологик тадқиқот ишларини олиб борган М.Абдуллажонов, Е.Гладкова, А.Машкуров, Т.Ҳамроқулов, Э.Хидиров ва бошқаларнинг илмий изланишлари ўзбек тили ва адабиёти, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиёти, математика, жисмоний тарбия ўқитувчилари ва мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари каби қатор мутахассисликлар бўйича ўқитувчи профессиограммасининг тахминий моделини (намунасини) аниқлаб олиш имкониятини берди.

Ҳар бир мутахассислик бўйича ўқитувчининг ихтисослашган характеристикасини назарда тутган профессиограммаси тузилади. Жумладан, мактабнинг ўқитувчи-мураббийси профессиограммасини мисол қилиб келтирамиз. Профессиограммада муҳим хислатларидан борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги хислатлари курсатиб бериши лозим.

1) Ўқитувчининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий-психологик ақл-фаросатлилик;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтарлик;
- одамийлик, дилкашлик;
- удабуронлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимини оширишга интилиш.

2) Касбига ҳос билими:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;
- психология асослари, ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиши;
- этнопсихологик билимларни эгаллаш;
- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиши;
- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгалланганлиги;
- мактаб ёшида болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниши;
- ўз фанини ўқитиш методикасини билиши;
- ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишнинг самарадорлигини билиши;

- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг мазмунини билиши.

3) Ўз касбига хос хислатлари:

- миллий қайта қуриш мафкураси билан мустақил давлат мафкурасини тушуниши;

- замонавий мактабда олиб бориладиган ўқув-тарбия жараёнида умуминсоний бойликлар, миллий анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниши;

- ўқитувчининг кузатувчанлиги;

- ўз диққат-эътиборини тақсимлай олиши;

- педагогик фантазия (хаёл)нинг ривожланиши;

- ўзига танқидий муносабатда бўлиши;

- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;

- педагогик такт;

- нутқнинг эмоционал ифодаланиши.

4) Шахсий – педагогик уддабуронлиги:

- дарс машгулотлари учун зарур материалларни танлай билиши;

- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;

- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгининг тараққий этиб боришини истиқболли равишда режалаштира олиши;

- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режалаштиришни билиши;

- болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштиришни билиши;

- ўқув мақсадларини режалаштира олиши;

- ўзининг таълим-тарбия ишларига тайёрланиш тизимини режалаштира олиши.

5) Ташкилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;

- турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши;

- болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаолаштира олиши;

- амалий масалаларни ҳал этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез қўлай олиши.

6) Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишни билиши;

- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;

- болаларнинг жамоалараро ва жамоа ичида ўзаро муносабатларни тартибга солишни билиши;

- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши.

7) Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб-психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши;

- узининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;
- бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларини урганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўғри хулоса чиқара олиши;
- психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;
- ўқувчиларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвор сабабларини тушувтиришни билиши.

8) Ижодий хислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштиришга интилиши;
- ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;
- узини ўқувчи ўрнига қуйиб, бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;
- аввалги воқеалар, ҳодисалар ва тарбияланувчи шахсига янгича қарай олиш қобилияти;
- узининг ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кура билишга интилиши.

Шундай қилиб, кўрсатиб утилган моделнинг асосий тузилиши тариқасида қуйидагилар келтирилади;

- шахснинг жамоатчилик ва касбий йўналиши;
- педагогик маҳорат ва қобилияти;
- характерининг психологик хусусиятлари;
- билиш фаолияти;
- ўқитувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараққиёти.

Профессиограмма ёшларга ўзларининг келгусида ўқитувчилик касбини тўғри ва онгли равишда танлаб олишларига ёрдам беради.

Профессиограммани касбга хос равишда ўқитишни ташкил қилишда таълимнинг самарадорлиги ва унинг муваффақияти қандай билим ва кўникмаларга, айниқса, шахснинг қандай қобилият ва шахсий хислатларига боғлиқ эканлигини албатта кўрсатиш зарурдир.

Мана шу профессиограммага асосан бўлажак мутахассис – ўқитувчиларнинг сифат жиҳатидан ўз касбига нақадар тайёрлиги ҳақида бир фикрга келишимиз мумкин.

Тайёрланган ўқитувчи шахсининг юқоридаги ана шу талабларга мос келиш ёки келмаслиги олий педагогика мактабларининг қандай ўқитувчи тайёргарлигини кўрсатиб беради.

Педагогик касб, маълумки, ҳар кимнинг ҳам қўлидан келарвермайди. Педагогик фаолиятдан ютуқларга фақат шу касбга қизиққан, шу фаолият билан шугулланишга мойил, оқибат натижада эса педагогик қобилиятта эга бўлган кишиларгина эриша олади.

10.3. Педагогик қобилиятлар

Қобилият – бу кишининг бирор фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга оширишидир.

Педагогик қобилият – бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шугуллана олишини аниқлаб беради. Педагогик қобилиятнинг тузилиши қандай? қуйида бу масалани куриб чиқамиз.

Узоқ йиллар олиб борилган тадқиқотлар, педагогик қобилиятлар мураккаб ва купқиррали психологик билимлардан иборатлигини кўрсатиб берди. Ана шу тадқиқот маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилиятлар тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни (таркибий қисмлар) ажратиш мумкин:

1. **Дидактик қобилиятлар** – бу болаларга ўқув материалларни аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларда фанга қизиқиш уйғотиб, уларда мустақил фаол фикрлашни уйғота оладиган қобилиятлардир.

Дидактик қобилиятларга эга бўлган ўқитувчи зарурат тугилганда қийин ўқув материални осонроқ, мураккаброғини соддароқ, тушуниши қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб ўқувчиларга мослаштириб бера олади. Ўқитувчининг мана шу хислатларини билиб олган ўқувчилар одатда: «ўқитувчининг энг муҳим томони қам унинг ҳамма нарсани аниқ, равшан ва тушунарли қилиб беришида-да. Бундай ўқитувчининг қўлида мазза қилиб ўқигинг келади»; «Униси эса ҳеч нарсага ярамайдиган ўқитувчи, ҳеч ҳам аниқ тушунтириб бера олмас эди»; «ўқув материални оддада тирик одамлар эмас, балки қандайдир механизмлар бордек, зерикарли ва ноаниқ – мужмал қилиб тушунтиради. Биз бундай ўқитувчиларни ёқтирмаймиз» – дейдилар.

Ҳозирги тушунчамиздаги касбий маҳорат, шунчаки билимларни осонроқ, ҳаммабон ва тушунарли қилиб ўқувчилар онгига етказиб бериш қобилиятинигина эмас, балки, шу билан бирга ўқувчиларнинг мустақил ишларини, уларнинг билиш фаолигини оқилона ва моҳирлик билан бошқариб, уларни керакли томонга йўналтириб туришдан иборат қобилиятни ҳам ўз ичига олади.

Мана шу қобилиятлар асосида ўқувчилар психологиясига хос доимий установка (йўналтириш) ётади. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг тайёрлик даражасини, уларнинг тараққиёт даражасини ҳисобга олган ҳолда болаларнинг нимани билиши ва нимани билмаслигини, нималарни алақачон эсдан чиқарганликларини тасаввур қила олади.

Кўпчилик ўқитувчиларга, айниқса хафсаласиз ўқитувчиларга, ўқув материални оддийгина ва ҳеч қандай алоҳида тушунтириш ҳамда изоҳ беришни талаб қилмайдигандек туюлади.

Бундай ўқитувчилар ўқувчиларни эмас, балки биринчи гада ўзларини назарда тутиб иш олиб борадилар. Шунинг учун ҳам ўқув материални узига қараб танлайдилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчилар эса ўзларини ўқувчи ўрнига қўйиб, катгалар учун аниқ, равшан ва тушунарли бўлган материал ўқувчилар учун ноаниқ ва тушунарсиз бўлиши мумкин деган нуқтаи назарда бўладилар.

Шунинг учун ҳам бундай ўқитувчилар материалнинг характери ва уни баён этиш усуларини алоҳида ўйлаб кўриб режалаштирадилар. Материални баён этиш жараёнида қобилиятли ўқитувчи учун ўқувчиларнинг қандай тушунаётганликлари ва зарур бўлганда дарс баёнотига алоҳида эътибор беришга интилаётганликлари каби қатор белгиларига қараб тўғри тасаввур қилиб, хулоса чиқара олади.

Ана шундай педагогик қобилиятни аниқлаш учун психолог Н.Гоноболдин жуда қулай тест тавсия этади. Бу тестга кўра билиш характеридаги матнда ўқитувчининг фикри айрим синф ўқувчилари учун қийин деб ҳисобланган қисмларни алоҳида кўрсатиб, нима учун бу қисмларнинг қийинлигини тушунтириб бериш, шундан сўнг эса маттни ўқувчиларга енгил ва уларнинг ўзлаштиришлари учун қулай қилиб тузиш тавсия этилади.

Қобилиятли ўқитувчи шу билан бир қаторда материални ўзлаштириш, ўқувчиларга бир оз нафас олиб, ўзларига келиб олишлари ва ўз диққат-эътиборларини бир жойга қўйиб, айрим қўзғалишларни «сундириб», бошқаларни эса жадаллаштириб, уларнинг бушашганлигини, сустлигини ва лоқайдлигини енгиллаштириш учун замин тайёрлаш зарурлигини ҳам назарда тутаяди. Бундай ўқитувчи зарур шароит яратилмагунча дарсни бошламайди. Ҳаддан ташқари шиддат билан бошланган дарс ўқувчиларда ҳимоя қилувчи тормозланишнинг вужудга келтириб, мия фаолияти тормозланади ва ўқитувчининг сўзлари етарлича идрок қилинмайди.

2. Академик қобилиятлар – математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлардир.

Қобилиятли ўқитувчи ўз фанини фақат ҳажмидагина эмас, балки атрофлича, кенг, чуқур билиб, бу соҳада эришилган ютуқлар ва кашфиётларни доимий равишда кузата бориб, ўқув материални мутлақо эркин эгаллаб, унга катта қизиқиш билан қарайди ҳамда озгина бўлсада тадқиқот ишларини олиб боради.

Кўпчилик тажрибали педагогларнинг айтишларича, ўқитувчи ўз фани бўйича бундай юксак билим савиясига эришиш, бошқаларни қойил қилиб ҳайратда қолдириш, ўқувчиларда катта қизиқиш уйғота олиш учун у юксак маданиятли, ҳар томонлама мазмунли, кенг эрудицияли (билимдон) одам бўлмоғи лозим.

Бундай ўқитувчилар ҳақида ўқувчилар: «Маҳмуд ака худди профессорнинг ўзгинаси-я. Биз унинг билмаган бирорта соҳаси бормикин деб тез-тез ўйлаб турамыз. Дарсларга у бутун вужуди билан киришиб кетади» дейдилар. Баъзан ўқувчилар ўз ўқитувчиси ҳақида «Бақир-чақир қилади-ю, аммо заррача билими йўқ» деб бутунлай тескарисини айтсалар, жуда алам қилади.

3. Перцептив қобилиятлар – бу ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсининг вақтинчалик психик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билишдан иборат қобилиятдир.

Қобилиятли ўқитувчи болаларнинг ҳар қандай майда-чуйда хатти-ҳаракатларида, ёрқин ифодаланадиган айрим ташқи ҳолатларида ҳамда уларнинг ички дунёсида юзага келадиган ўзгаришларни сездирмасдан билиб олади. Ана шундай ҳолларда ўқувчилар: *«Муҳаббат опа кимнингдир кайфиятида ўзгаришлар бўлса ёки кимдир дарсга тайёрламасдан келган бўлса кузига қарабоқ билиб олади», «Бизнинг ўқитувчимиз ҳеч қачон қарамаса ҳам, ҳамма нарсани кўриб туради»* дейдилар.

4. **Нутқ қобилияти** – кишининг ўз тўйгу-ҳисларини нутқ ёрдамида, шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир. Бу ўқитувчидан ўқувчиларга узатиладиган ахборот, асосан, иккинчи сигнал тизими – нутқ орқали берилади. Бунда мазмун жиҳатидан унинг ички ва ташқи хусусиятлари назарда тутилади. («Биз учун адабиёт ўқитувчимиз – Назира опанинг дарсини эшитишдан катта лаззат йўқ. Назира опамлар шу қадар яхши ва чиройлик қилиб гапирадиларки, ҳатто танаффусга чалинадиган қўнғироқ ҳам халақит беради»).

Дарсда қобилиятли ўқитувчининг нутқи ҳамма вақт ўқувчиларга қаратилган бўлади. ўқитувчи янги материални тушунтирадими, ўқувчилар жавобини шарҳлаб берадими, ўқувчилар жавобини, уларнинг хатти-ҳаракатлари ёки хулқ-атворини маъқуллайдими ёки танбеҳ берадими, хуллас нима қилишидан қатъий назар, нутқи ҳамма вақт ўзининг ишончлилиги, жозибадорлиги каби ички қувват билан алоҳида ажралиб туриши лозим. ўқитувчи нутқи, унинг талаффузи аниқ, равшан, оддий ва ўқувчилар учун тушунарли бўлиши керак. Бериладиган ахборотлар шундай тузилиши керакки, бунда ўқувчиларнинг фикру-зикри ва диққат-эътиборини юқори даражада фаоллаштирадиган бўлсин. Бунинг учун эса ўқитувчи уртага савол ташлаб, аста секинлик билан ўқувчиларни тўғри жавобга олиб келади, ўқувчиларнинг диққат-эътиборини фаоллаштирувчи («Бунда айниқса зийрак бўлинг!», «ўйлаб, яна ўйлаб кўринг!») сўз ва ибораларни ўз меъёрида ишлатади.

ўқитувчи узун жумлаларни, мураккаб огзаки изоҳларни, қийин атамаларни ва зарурати бўлмаса, турли таърифларни ишлатмаслиги лозим. Шу билан бирга ўқитувчи шуни ҳам ҳисобга олиши керакки, ўқитувчининг лўнда-лўнда бўлиб чиққан қисқа нутқи кўп ҳолларда ўқувчиларга тушунарсиз бўлиб қолар экан. ўқитувчининг ўз урнида ишлатиладиган ҳазил аралаш ва хайрихоҳлик билдирувчи арзимаган кинояли нутқи ўқувчиларни жуда жонлантириб, ўқувчилар томонидан ўта яхши қабул қилинар экан.

Қобилиятли ўқитувчининг нутқи жонли, образли, аниқ-равшан, интонацияли ва ифодали, эмоцияга бой, дона-дона бўлиб, бунда стилистик ва грамматик хатолар мутлақо бўмаслиги лозим. Бир хил оҳангдаги эзма нутқ ўқувчиларни жуда тез толиқтириб, уларни зериктиради ва беҳафсала қилиб кўяди. Бу билан бирга бундай нутқ И.П.Павловнинг физиологик таълимотида кўра, доимий таъсир

этувчан қузғовчига айланиб, бош мия катта ярим шарлари пустида тормозланиш жараёнини юзага келтириб, ўқувчини эзма ва уйқучан қилиб қўяди. Нутқ тезлиги кўп жиҳатдан ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятига боғлиқ. Айрим ўқитувчилар тез гапирсалар, бошқалари секин гапирадилар. Аммо ўқитувчи ўқувчиларнинг билимларини эгаллаб олишлари учун энг қулай тезликдаги нутқ – уртача жонли нутқ эканлигини эсдан чиқармаслиги лозим.

Шошқалоқ нутқ билим ушлаштиришга халақит бериб, болаларни тез толиқтиради ва муҳофаза қилувчи тормозланишни юзага келтиради. Ута секин нутқ ланжлик ва зерикишга олиб келади. Нутқнинг баландлиги – қаттиқ гапириш ҳам худди шу сингари ҳолларга олиб келади. Ҳаддан ташқари қаттиқ, кескин, бақириб гапириш ўқувчиларнинг асабига тегиб, уларни тез толиқтириб, муҳофаза қилувчи тормозланишини юзага келтиради. Мана шу ерда шарқ мутафаккирларидан Насриддин Тусийнинг «...ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда заҳархандали, қўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўқитувчининг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин...» деган насиҳатини келтиришимиз жуда уринли бўларди. Ўқитувчининг буш, паст овози ёмон эшитилади. Нутқи, имо-ишоралар, турли кескин ҳаракатлар ўқувчиларни жонлантиради. Бу тариқа имо-ишоралар ва ҳаракатлар тажрибали ўқитувчиларда ўз меъёрида ишлатилади. Лекин бир хилдаги тинимсиз ҳаракатларнинг ҳаддан ташқари кўп бўлиши кишининг асабига тегади.

5. Ташкилотчилик қобилияти – бу биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, бунда жамоани жипслаштира олиш ва иккинчидан, ўзининг шахсий ишени тўғри ташкил қила олиш қобилиятидир. Ўқувчилар ўз ўқитувчилари ҳақида турлича фикрда бўладилар. Жумладан, айрим ўқувчилар: «...Биз Азим акани жуда яхши кўрамыз. Улар синфимизда бир вақтнинг ичида, жуда тезлик билан ишчанлик кайфиятини уюштириб, барчамизнинг ўзининг пухталиги, озодаллиги, эпчиллиги ва тадбиркорлиги билан ҳайратда қолдирадилар» десалар, айрим ўқувчилар: «Собир акамлар бизнинг ихлосимизни қайтариб, ҳафсаламизни бир пул қиладилар. Улар кўп ишга уринадилар-у, аммо бирортасини ҳам охирига етказмайди...» дейдилар. Баъзан айрим ўқувчиларнинг ўз ўқитувчиси ҳақида: «...Нодира опамлар биз билан худди она товукдек овора бўладилар. Агар биз шўхлик қила бошласак, улар ўзларини кўрмасликка, пайқамасликка солардилар. Ажойиб аёл эди-ю, аммо унинг дарсида ҳеч ким ҳеч нарса қилмас эди-да...» деган фикрларни ҳам эшитиш мумкин.

Ўқитувчининг ўз ишени ташкил қила билиши деганда, унинг ўз ишени тўғри режалаштириб, уни назорат қила олиши назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтга нисбатан узига хос сезувчанлик – ишни вақт бўйича тўғри тақсимлаб, мулжалланган вақтдан тўғри фойдалана олиш кўникмаси пайдо бўлади. Дарс

давомида, албатта, куп ҳолларда вақтни беҳуда йўқотиш ҳам мумкин. Лекин бу йўқолган дарс режасини тузатиш зарурияти тузилган ҳолларда бўлиши мумкин. Тажрибали ўқитувчилар вақтни сеза билишни урганиш учун дарс режасини ёки матнда вақтни назорат қилиш учун белгилар олиб боришни тавсия этадилар. Жумладан: дарснинг 10, 20, 30 ва бошқа дақиқалари давомида мабодо кўзда тутилмаган вақт ортиб қолган тақдирда фойдаланиш учун қандай қўшимча материалларни тайёрлаш ёки вақт етмай қолган тақдирда қандай материални кейинги дарсга қолдириш мумкинлиги ҳақида маслаҳат берадилар.

6. Авторитар қобилияти – бу ўқувчиларга бевосита эмоционал – иродавий таъсир этиб, уларда обрў орттира билишдан иборат қобилиятдир. (Гарчан ўқитувчининг ўз фанини мукамал билиши, сезгирли ва хушмуомалалиги асосида қозонилади).

Авторитар қобилият ўқитувчининг ростгўйлиги, иродавий удабуронлиги, ўзини тута билиши, фаросатлилиги, талабчанлиги каби иродавий хислатлари ҳамда қатор шахсий хислатларга, шу билан бирга ўқувчиларни таълим-тарбиясида жавобгарликни ҳис этиш, унинг эътиқоди, ўқувчиларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олганлигига ишончи каби хислатларга ҳам боғлиқдир.

Ўқувчилар (айниқса, угил болалар, успирилар – буни алоҳида таъқиқлаб утиши керак) талаб қилишни биладиган, ўқувчиларни мажбур қилмаган ва дўқ-пўписа қилмаган, шу билан бирга беҳуда расмиятчиликка йўл қўймаган ҳолда ўз айтганини қилдира оладиган ўқитувчиларни жуда ҳурмат қиладилар. Шу муносабат билан ўқувчиларнинг ўқитувчилар ҳақида айрим фикрларини мисол қилиб келтирамиз:

«Унинг ажойиб хислати бор – у ҳеч қандай зарда ва бақирик, чақириксиз ишлай олади»; «Биз уни жиддийлиги, вазминлиги ва талабчанлиги учун жуда яхши кўрамиз. У ҳамма вақт шунчаки мулойимгина, сипогина талаб қилади, аммо унинг талаби шу қадар таъсирчанки, унга қулоқ солмаслик мумкин эмас»; «Бизнинг математика ўқитувчимиз ҳамма вақт ювш, осойишта, ўзини тутган ва шу билан бир қаторда бутун синфга ажойиб таъсир эта олади»; «Кимё ўқитувчимизнинг обрўсига эътибор этмай кўрингчи, у ҳар қандай шароитда ҳам ўз айтганига эришади»; «Нигмат ака бизга устунлик билан таъсир этади. У ҳадеб талаб қилавермайди, агар талаб қиладиган булсалар унда буйин товлаб булмади», ёки ўқувчиларнинг ўз ўқитувчилари ҳақидаги мана бундай фикрлари: «Полвон ака мактабимиздан кетганига биз хурсанд бўлдик. У бизни дўқ-пўписа, бақирик-қичқирик, буйруқбозлик билан қўлга оламан деб уйларди-ю, аммо бизни бардош беришгагина мажбур этарди, холос».

Бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг мактаб таълими жараёнида олиб борилаётган ишларнинг аҳволи тўғрисида жуда ачиниб айтган фикрларини келтириш уринли бўлур

эди: «Мабодо бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага у ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактаблардаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади, принцип ҳам тайёр: «менинг айтганим – айтган, деганим – деган».

Шу билан бир қаторда ўқувчилар ўқитувчининг бушлиги, ландавурлиги, лақмалиги, соддаларча ишонувчанлиги, сусткашлиги, ортиқча риёгарчилиги, иродасизлиги каби хислатларни баралла қоралайдилар: «якши одаму, лекин ўта бўш: уни алдаб кетиш ҳеч гап эмас»; «Тушуниб булмайти: бирда жуда қаттиққўл, талабчан, баъзан ҳеч қандай талаб деган нарса йўқ»; «Жуда бушанг, ланж: уни кўришинг билан уйқинг келади»...

7. **Коммуникатив қобилияти** – бу болалар билан мулоқотда булишга, ўқувчиларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга, улар билан педагогик нуқтаи-назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашга педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятдир.

Педагогик такт психологиясини ўрганишда психолог И.В.Страхов бениҳоят катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича бунда муҳими – ўқувчиларга таъсир этишининг энг қулай усуллари топа билиш, тарбиявий таъсирни қўллашда мақсадга мувофиқ педагогик чораларга эътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни ҳисобга олиш, ўқувчи шахсининг психологик хусусиятлари ва унинг имкониятлари ҳамда мазкур педагогик ҳолатларини ҳисобга олиш зарурдир.

Педагогик тактнинг яққол ифодаларидан бири – ҳар қандай педагогик таъсирга нисбатан қўлланадиган чора-тадбирларни (рағбатлантириш, жазолаш, панд-насиҳат) ҳис эта билишдан иборатдир. Фаросатли ўқитувчи болаларга эътибор бериб, зийраклик билан қарайди, уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари билан ҳисоблашади. «У биз билан ҳайрон қоларли даражада, ажойиб, яқин дўстларча яқин муносабатда бўлади»; «Бизнинг тарих ўқитувчимизнинг кучли томони – ҳар кимга қандай ёндошишини билар эди»; «Энг ёмони – ўқитувчининг ўқувчилар олдида ҳушмадгўйлик қилишидир. Бизнинг зоология ўқитувчимиз Фарида опамлар шундайлардан эди: улар нимаики қилиб бўлса-да, у болаларни ўзига қаратиш учун ҳушмадгўйлик қиларди! Нега улар ўзларини пунчалик камситиб ерга уради? деб уйлар эдим. Ахир улар ўз фанини яхши билардику»; «Иброҳим ака эса, қарабсанки, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, киши дялига озор берар, тушириб қолар ёки беҳудага уришиб, койиб берар эди».

Педагогик тактнинг йўқлиги кўпинча оғир оқибатларга олиб келади. Тошкент мактабларидан бирида она тили ва адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларга жуда кўп талабларни қўйгану, аммо ҳеч қандай изчиллик билмаган: бир вазифа бериб туриб, шу заҳотиёқ бошқа талабларни қўя бошлаган. Арзимаган хатолар, тартиб бузишлар рўй берса, шу заҳотиёқ мазмунан ва шакл жиҳатидан ўта қушол ва алам қиладиган кескин гапларни қилиб, «2» қўярди.

Масалан, дафтарнинг четида қолдирилган жойнинг хатолиги ёки интизом бузганлик каби ва арзимаган нарсалар учун ёпишгани-ёпишган эди. Уқитувчининг бу хатти-ҳаракатлари учун ўқувчиларда дард, алам тўлиб тошганди. Кўп ўтмай ўқувчиларнинг норозилиги ва қатъий эътирози очиқдан-очиқ намойишқорона билдирилиб, ўқитувчига қулоқ солмайдиган, атайлаб интизом бузадиган ва ўқитувчини кескин танқид қиладиган бўлиб қолдилар. Бундай ачинарли аҳвол фақат ана уша ўқитувчи мактабдан кетгандан кейингина тузатилади.

Ўқитувчининг педагогик такти масаласи муносабати билан шуни ҳам айтиш жойизки, қачон ўқувчилар ўқитувчининг ижобий хислатлари тўғрисида гапирар эканлар, улар ҳамиша ўқитувчининг адолатлилиги каби хислатларини биринчи уринга қўядилар.

«Кўп ҳолларда ноҳақ иш қиладилар – бирор масалани яхшилаб текшириб кўрмасдан иш тутадилар». Ўқитувчининг бундай хислатига ўқувчилар нечукдир ачинишга талабчанлик муносабатида бўладилар. Ўқитувчининг адолатсизлиги ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу тўғрида ҳар қайсимиз мактаб амалиётидан қандайдир тасаввурга эгамиз.

8. Педагогик ҳаёл – бу кишининг ўқувчилар шахсини тарбиявий томондан лойиҳалаштиришда ўз иш-ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган қобилиятдир. Бу қобилият ўқитувчи маълум ўқувчидан келгусида ким чиқишини кўз олдига келтиришда, тарбияланувчиларда у ёки бу хилдаги хислатларни ўсиб ривожланиши олдиндан кўра билишида намоён бўлади. Бу қобилият педагогик оптимизм, тарбиянинг кучига, ўқувчиларга бўлган ишонч билан боглиқдир. Шунинг учун ҳам ўқувчилар айрим ўқитувчилар тўғрисида: «Аҳмад акамлар, чамаси ичимиздаги энг ярамасларга ҳам ишончларини йўқотмасдилар, шунинг учун ҳам биз уларни ҳурмат қилардик», деган фикрларни изҳор қиладилар.

9. Диққатни тақсимлай олиш қобилияти – бу қобилият бир вақтнинг ўзида диққатни бир қанча фаолиятга қарата олишда намоён бўлиб, ўқитувчи ишида гоёт муҳим аҳамиятга эгадир.

Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзининг диққат-эътиборини ўқув материаллини қандай баён этилишига, унинг мазмунига, ўз фикрларини атрофлича қилиб қандай очиб беришга ёки ўқувчи фикрига баралла қаратади ва шу билан бирга бир вақтнинг ўзида барча ўқувчиларни кузатиб, уларни толиққан-толиқмаганлигига, эътиборли ёки эътиборсизлигига, дарсни тушуниш-тушунмаслигига аҳамият бериб, ўқувчиларнинг интизомини кузатади ҳамда оқибат натижада ўзининг шахсий хулқ-атвorigа (юриш-туришига, ўзини туттишига, мимика ва понтамимикасига) эътибор беради. Тажрибасиз ўқитувчи, кўпинча ўқув материаллини баён этишга берилиб кетиб, ўқувчиларнинг нима қиладиганликларини сезмай қолади ва назоратдан чиқариб қўяди, агар, бордию, ўқувчиларни диққат-

эътибор билан кузатишга ҳаракат қилса, бундай ҳолларда ўз баёнотининг изчиллигини йўқотиб қўяди.

Оўқорида курсатиб утилган қобилиятлардан ташқари, ўқитувчи инсон шахсининг мақсад сари ингилиши, удабуронлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби қатор ижобий хислатларига эга бўлиши лозим.

У ўқувчиларни тарбиялар экан, ўзининг хулқ-атвори, юриш-туриши, хуллас, бутун ўқитувчилик шахси билан ўқувчиларга ўрнак бўлиши керак.

Ўқитувчининг ўзини қўлга ола билиши муҳим аҳамиятта эгадир.

Хулоса қилиб, шуни айтиш жойизки, ўқитувчининг барча ижобий, умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос келувчи хислатлари катта аҳамиятта эга. Агар биз қуйидаги хислатларини олиб қарайдиган бўлсак, буларнинг барчаси ҳам ўта муҳим омиллардир. Жумладан, ўқитувчининг ташқи қиёфаси унинг обрўси шаклланишига таъсир этади. Ўқитувчининг озодалиги, ихчамлиги, унинг покизалиги, саришта-сарамжонлиги, сипогарчилиги, унинг қилиқлари, ўзининг чиройлик тутиши, қадди-қомати ва юриш-туришлари ўқувчиларда жуда яхши таассурот қолдиради. Жумладан, ўқувчиларнинг «Фарида опани нечук яхши кўрмайсан, улар ҳар доим шу қадар хушчақчақ, озода, саришта-саранжомлар-ку!» ёки «Ноила опа мактабда эмас, балки театрда ишлаб, томоша кўрсатиши керак – чунки уларнинг турқи-қиёфаси, юриш-туриши ясама, сохта» деган фикрларни олишимиз мумкин.

10.4. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари

Муҳим давлат вазифасини – «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга ошираётган замонавий мактаб ўқитувчисининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти ХХI асрда шаклланиб, асосан амалий ишда, педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб-ривожлана боради.

Ҳозирги жамиятимизда ўқитувчининг мустақил равишда билимларни эгаллаб, ўз малакасини ошириб бориши – бир томондан ўқитувчилик фаолиятининг борган сари нақадар муваффақиятли бораётганлигини кўрсатса, иккинчи томондан муҳим вазифа эканлигидан далолат беради – чунки, бу кечиктириб бўлмас жараён шахсни интеллектуал қашшоқликдан қўтқариб қолади.

Психологик нуқтаи назардан ўқитувчи доимий равишда ўз билимларини ошириш билан шугулланиши зарурдир. Чунки ўқитувчилик меҳнатининг асосий хусусияти ҳам шудир. Педагог ҳамма вақт одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери қизиқтириб келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари бўйича тўғри тушунтириб бериши лозим. Албатта, ўқитувчидаги бу тариқа

қарашлар кўп йиллар давомидаги меҳнат ва ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланади; иккинчидан, ўқитувчининг ўзи ахборотлар олиш учун ўқувчиларга нисбатан чекланган вақт имкониятига эга: учинчидан, у ўта тор доирадаги тенгқурлари билангина мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўлиб, кўпинча ўз касбига хос қизиқишлар билангина чекланиб қолади.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши деганда, унинг ўз билимларини доимий равишда касбий ва умуммаданий ахборотлар билан тўлдириб, ўзининг индивидуал ижтимоий тажрибасини кенг миқёсда доимо янгилаб бориши тушунилади.

Одатда аксарият ўқитувчилар мустақил билим эгаллаш зарурлигини тушунган ҳолда, ундан муваффақиятли фойдаланадилар.

Бунинг мотивлари одатда педагогик фаолият жараёнида ўқитувчи олдидан юзага келадиган муаммоларни англаб олиш натижасида шаклланади. Кўп ҳолларда бундай мотивлар ўқитувчиларни қандай ўқитиб ва қандай тарбиялаш керак, деган хоҳиш-истаклар тариқасида, фаннинг охириги ютуқлари, ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш эҳтиёжи тугилиши муносабати билан шакллана боради.

Шу билан бирга яққол кўзга ташланиб турган айрим ҳоллардан кўз юма олмаймиз. Масалан ўқитувчилар оммасининг маълум қисми мустақил изланишда бўлиб, ўз билим савиясини ошириш билан фаол шугулланмайди, малакасини оширишга интилмайди, баъзилар муайян билимлар соҳасида тараққиётдан бугунлай ортда қолмоқдалар. Бундай ўқитувчилар ўсиб келаётган ёш авлоднинг таълим ва тарбия тараққиётига жиддий зарар келтирадилар.

Бу муаммони ҳал этишда асосий вазифа малака ошириш тизими зиммасига тушади. Республикамизда халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларининг тармоқлари жорий этилган. Булар вилоятлардаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтлари, Тошкент халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институти ва Авлоний номидаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш Марказий институтидир.

Халқ таълимидаги бу тизимнинг асосий вазифаси доимий равишда ўқитувчи кадрларнинг малакасини ошириш, ўқитувчи кадрларни ўзларининг касбига хос билим савиясини, кўникма, малакаларини, маънавият ва маърифатини, шу билан бир қаторда иқтисодий, экологик ва ҳуқуқий маълумотни оширишга даъват этувчи ижтимоий психологик соҳаларни ривожлантириб боришдан иборатдир.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши ва малакасини ошириш педагогик фаолиятнинг самарадорлигини оширишда зарурий шартлардандир.

Шарқ мутафаккирлари ўқитувчи ўзи ўқиб турсагина – ўқитувчи була олади, агар у ўқишни тўхтатиб қўяр экан, унда ўқитувчилик ҳам ўлади, деб жуда ҳаққоний айтганлар.

Бу ҳақиқатни ёши қанча бўлишидан, педагогик маҳоратидан, қандай дарс беришидан қатъий назар барча ўқитувчилар яхшилаб билиб олишлари лозим.

Такрорлаш ва муҳокама учун саволлар.

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ури ва вазифаларини ёритиб беринг.
2. Замонавий ўқитувчига қўйиладиган талабларни эслатинг.
3. Ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларини асослаб беринг.
4. Ўқитувчининг педагогик қобилиятлари ҳақида тушунча беринг.
5. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришнинг психологик муаммоларига изоҳ беринг.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон» 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таъдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Гафаров А.З., Югай А.Х. Педагогик амалиёт. Тошкент, 2002.
4. Давлетшин М.Г., Тўйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент, 2002.
5. Давлетшин М.Г. Замоनावий мактаб ўқитувчиси психологияси. – Тошкент, 1998.
6. Щербаков А.И. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум. Тошкент, 1991.
7. Психология. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, 1998
8. Ғозиев Э.Г. Психология. Тошкент, 1994.

Мундарижа:

Муқаддима	3
I боб. Ёш давлари психологияси ва педагогик психология фанининг вазифалари ва тадқиқот методлари	5
1.1. Ёш давлари психологияси ва педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари	5
1.2. Комил инсон тарбияси—Шарқ мутафаккирларининг талқинида	7
1.3. Фан сифатида ёш давлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати	9
1.4. Ҳозирги замон ёш давлари психологияси ва педагогик психология фанининг асосий вазифалари	12
II боб. Психик ривожланиш ва таълим	18
2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар	18
2.2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати	21
2.3. Ёш давлари психологияси ва педагогик психологияда ёш давларини табақалаш муаммолари	26
III боб. Гудаклик ва илк болалик даври психологияси	31
3.1. Гудаклик даврида психик ривожланиш	31
3.2. Илк болалик даврида психик тараққиёт	32
3.3. 1-3 ёшли болаларнинг ақлий ривожланиши	33
3.4. Илк болалик даврида болалар шахсининг ривожланиши	35
IV боб. Мактабгача ёшдаги болалар психологияси	38
4.1. Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти	38
4.2. Богча ёшидаги болалар ўйинининг психологик хусусиятлари	39
4.3. Богча ёшидаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши	43
4.4. Мактабгача ёшдаги болалар шахсининг шаклланиши	45
4.5. Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги	47
V боб. Кичик мактаб ёшидаги болалар психологияси	51
5.1. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши	51
5.2. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши	52
5.3. Ўқув фаолиятининг хусусиятлари	56
5.4. Бошлангич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши	60
VI боб. Ўсмирлик даврининг психологияси	63
6.1. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари	63
6.2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши	66
6.3. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши	69

6.4. Усмирлик даврида янги хислатларнинг пайдо булиши _____	72
VII боб. Илк успиринлик ёшнинг психологик хусусиятлари _____	74
7.1. Илк успиринлик даврининг психик хусусиятлари _____	74
7.2. Илк успиринлик даврида ақлий ривожланиш _____	78
7.3. Илк успиринлик давридаги ёшларнинг шахсий хусусиятлари _____	82
VIII боб. Таълим психологияси. _____	87
8.1. Уқув фаолиятининг психологик моҳияти _____	87
8.2. Уқуш мотивлари _____	92
8.3. Билимларни ушлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари _____	93
8.4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш _____	94
8.5. Куникма ва малакаларни шакллантириш _____	96
8.6. Уқув фаолиятини бошқариш _____	98
IX боб. Тарбия психологияси _____	100
9.1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йуналиши сифатида _____	100
9.2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлари _____	106
9.3. «Тарбияси қийин» болалар психологияси _____	107
9.4. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар _____	108
9.5. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари _____	109
X боб. Уқитувчи психологияси _____	111
10.1. Жамиятда уқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Уқитувчига қўйиладиган талаблар _____	111
10.2. Уқитувчининг касбига хос хислатлари _____	113
10.3. Педагогик қобилиятлар _____	116
10.4. Уқитувчининг уз малакасини ошириб боришининг муаммолари _____	124
Адабиётлар рўйхати _____	127

339 - буюртма **1000** нусха. Ҳажми **8_{рақ}** б.т.
2004 йил **13** декабрда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографада
нашр қилинди.

